

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

«В ІНТЕРЕСАХ ІНШОЇ ДЕРЖАВИ...»:
ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ
ТА ПРОТИДІЇ АГЕНТАМ ВПЛИВУ

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Київ 2018

УДК 343.21(477) : 351.862.4

За повного або часткового відтворення цієї публікації посилання на видання є обов'язковим
Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Автори:

Дубов Д. В., д. політ. н., с. н. с. – вступ, розділи 1, 2, 3, 4, 5 та рекомендації.
Корецька І. О. – розділи 1, 3 (досвід США), 4, 5 та рекомендації.

Дубов Д. В. «В інтересах іншої держави...»: проблеми виявлення та протидії агентам впливу: аналіт. доп. / Д. В. Дубов, І. О. Корецька. – К. : НІСД, 2018. – 48 с.

ISBN 978-966-554-305-3

Присвячено проблемам виявлення та протидії діяльності агентів впливу. Досліджено теоретичні аспекти поняття «агент впливу» та проблеми юридичної кваліфікації їхньої діяльності. Розглянуто практику притягнення агентів впливу до відповідальності в історичному контексті (період Холодної війни) та на сучасному етапі. Окремо досліджено стан протидії діяльності агентів впливу в Україні. Проаналізовано українське кримінальне законодавство у відповідній сфері, виявлено проблемні аспекти застосування статей 110 та 111 Кримінального кодексу України, подано приклади діяльності агентів впливу в Україні та розглянуто складнощі доведення обвинувачень проти цих агентів. За результатами дослідження надано конкретні рекомендації органам державної влади щодо стратегічних напрямів удосконалення українського законодавства та превентивних кроків у сфері протидії агентам впливу.

Для державних службовців, науковців та широкого кола читачів, яких цікавлять проблеми забезпечення національної безпеки.

УДК 343.21(477) : 351.862.4

ISBN 978-966-554-305-3

© Національний інститут
стратегічних досліджень, 2018

В Україні все ще діє мережа російської агентури, яка бере під контроль медіа, плодить «незалежні» громадські організації. Вони дійсно незалежні, але незалежні від України, але підконтрольні Кремлю, і роздмухують антиукраїнські, антиєвропейські та антиамериканські настрої. Отож, підтримую ідею законопроекту про реєстрацію агентів впливу держави-агресора Російської Федерації.

П. Порошенко

Ми отримали інформацію щодо діяльності в Україні цілої мережі агентурного апарату спецслужб Росії. Вони щоденно здійснюють деструктивні заходи з задіянням завербованих громадян України, Росії та інших держав, які діють під прикриттям журналістів, адвокатів, громадських та релігійних діячів.

Головне управління розвідки Міноборони України

Виявлення та притягнення до відповідальності згідно із законодавством суб'єктів українського інформаційного простору, що створені та/або використовуються державою-агресором для ведення інформаційної війни проти України, та унеможливлення їхньої підривної діяльності.

*З пріоритетних завдань державної політики
в інформаційній сфері, визначених
Доктриною інформаційної безпеки України*

ЗМІСТ

Вступ - - - - -	6
Проблема визначення поняття «агент впливу» - - - - -	9
Притягнення агентів впливу	
до відповідальності: досвід Холодної війни - - - - -	14
Справа Елджера Хісса - - - - -	16
Справа Гаррі Декстера Вайта - - - - -	18
Справа П'єра-Шарля Пате - - - - -	21
Справа Юлії Крістевої - - - - -	23
Протидія агентам впливу у сучасних	
військово-політичних умовах: досвід демократичних країн - - - - -	24
США - - - - -	24
Естонія - - - - -	27
Сінгапур - - - - -	27
Австралія - - - - -	28
Правові можливості протидії агентам впливу в Україні - - - - -	31
Кейс «ОСОБА_1» - - - - -	33
Кейс «ОСОБА_2» - - - - -	33
Кейс «ОСОБА_3» - - - - -	34
Кейс П. Манафорта (радники як агенти впливу) - - - - -	35
Кейси «ОСОБА_4», «ОСОБА_5» та «ОСОБА_6» (політичні/державні діячі як агенти впливу) - - - - -	36
Ключові проблеми практичного використання концепції агентів впливу (Замість висновків) - - - - -	39
Рекомендації - - - - -	44

Агресія РФ проти України реалізується із застосуванням широкого комплексу заходів, метою яких є вплив на обороноздатність держави, її економічний потенціал, стабільність політичної системи, морально-психологічну стійкість українських громадян і в такий спосіб схилення Української держави та українського суспільства до прийняття умов агресора. Ці заходи вживаються в межах цілісних операцій впливу, що їх американські експерти визначають як *«скоординоване, інтегроване та синхронізоване застосування традиційної дипломатії, інформаційних, військових, економічних та інших спроможностей як за мирних часів, так і у кризовий, конфліктний чи постконфліктний період з метою сформувати погляди, поведінку чи рішення іноземних цільових аудиторій, що відповідають інтересам та цілям США»*².

Операції впливу з боку РФ (що стають ідейним продовженням радянської концепції «активних заходів»³, які у сучасній Росії отримали назву «заходи сприяння») широко використовують потенціал **агентів впливу** – осіб, чия діяльність спрямована на формування в атакованих державах сприятливої для агресора суспільної думки чи впливу на прийняття в цих державах позитивних для агресора управлінських рішень⁴. Фактично їхня діяльність є ключовим елементом ведення підривної діяльності проти політичних систем демократичних держав та інформаційно-психологічної війни проти громадян цих держав. Однією з таких цілей є виведення політичних систем зі стану рівноваги, зокрема з метою подальшого її повалення⁵.

Такі особи є каналом поширення пропаганди, впроваджують ворожі наративи та меседжі в інформаційному просторі, забезпечують видимість суспільної підтримки чи осуду певних політико-управлінських рішень. У більш радикальних випадках вони можуть використовуватися для дестабілізації політичної системи держави, порушення суспільної злагоди та роздмухування конфліктних тем, а отже, допомагати

¹ При підготовці дослідження було використано поради та рекомендації співробітників Служби безпеки України, Інституту Служби зовнішньої розвідки України, Ради національної безпеки і оборони України.

² Foundations of Effective Influence Operations [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2009/RAND_MG654.pdf

³ «Активні заходи» СРСР проти США: пролог до гібридної війни. Аналіт. доп. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Aktivny_Zahody-Print_Bleed=5mm-4f2c3.pdf

⁴ Цікаво, що в окремих джерелах вказується, що саме поняття «агент впливу» вважають таким, що походить з лексики радянських спецслужб. Водночас в радянському контррозвідальному словнику (<http://www.pseudology.org/Abel/KRSlovar2.pdf>) взагалі відсутнє визначення поняття «агент впливу», водночас є «довірена особа», яку розглядають як один з елементів вербування агентів впливу.

⁵ Шевченко М. М. Сучасні тенденції міждержавного протидержавного протидержавного протидержавного реагування на загрози територіальній цілісності України / М. М. Шевченко, О. Г. Давиденко, В. А. Соколов та ін. // Державне управління: удосконалення та розвиток [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1119>

ворожим розвідувальним органам досягати їхніх деструктивних цілей. Зауважимо, що часто діяльність таких агентів може майже не відрізнятися від їхньої повсякденної професійної діяльності, що, проте, реалізується в певному ракурсі. Наприклад, зменшення фінансування певних напрямів наукової чи військової сфери, ініціювання скорочень у структурах, що можуть становити небезпеку для іншої держави, під приводом «реформ» чи «оптимізації». Зрештою така діяльність завжди спрямована на допомогу іноземним структурам і державам. Як зазначав свого часу один з директорів ЦРУ В. Кейсі, агенти впливу небезпечні не тим, що займаються військовим або політичним шпигунством, а тим, «що вони ходять поміж нас, читають нецензуровані варіанти технічних публікацій, користуються законним правом вимагати документи з наших архівів, отримують зиск від витоку інформації, яку перетворюють на зброю, дослухаються до наших публічних дебатів, діють у невеликих групах людей за зачиненими дверима»⁶.

Країни Заходу висловлюють своє занепокоєння, констатуєчи наявність як окремих російських агентів впливу в демократичних країнах (наприклад, Велика Британія, Німеччина, Франція⁷ чи Греція⁸), так і цілих мереж таких агентів, про що в 2018 р. заявив Генеральний директор Департаменту зовнішньої розвідки Естонії Мікк Марран (*Mikk Marran*)⁹.

В Україні питання пошуку та протидії агентам впливу (передусім російським) загострилося з початком бойових дій у 2014 р. Водночас досі актуальною проблемою є формування достатньої нормативно-правової бази для притягнення таких осіб до відповідальності, механізмів їх чіткої ідентифікації та недопущення використання поняття «агент впливу» для обмеження свободи слова та думки.

Іноземні держави (передусім з демократичними політичними системами) так само шукали і шукають механізмів протидії, однак так само натрапляють на принципи складнощі, подолання яких може створити ефективнішу систему протидії гібридним загрозам. Такими складнощами передусім є:

- критерії віднесення тих чи інших осіб до агентів впливу;
- вдосконалення нормативно-правового поля держави з метою забезпечення правових основ протидії агентам впливу;
- механізми недопущення використання поняття «агент впливу» для обмеження свободи слова й думки.

Хоча агентами впливу можуть бути не лише фізичні, а й юридичні особи (від бізнес-структур до релігійних організацій та ЗМК), проте вони залишаються поза межами даної аналітичної розвідки. Така сегментація зумовлена кількома причинами.

Передусім увага до юридичних осіб значно збільшилася би обсяг дослідження, оскільки зачіпає комплекс питань, характерних саме для них.

По-друге, коли йдеться про організації, то на території дії агента впливу їхня роль найчастіше полягає у виконанні функцій організації прикриття (наприклад, для іноземних розвідників) або надавача необхідних ресурсів (технічних, фінансових, інформаційних, людських, логістичних тощо) агентам впливу, які безпосередньо здійснюють свою діяльність.

По-третє, агенти впливу можуть взагалі бути непов'язаними з організаціями на території впливу, а мати безпосередній зв'язок з іноземними [розвідувальними] організаціями.

І по-четверте, до юридичної відповідальності притягаються саме агенти, тобто конкретні особи, члени організації, а не організації загалом (виносимо за дужки діяльність, наприклад, терористичних угруповань).

⁶ Remarks of William J. Casey [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86M00886R002600010019-6.pdf>

⁷ Есть ли у России агенты влияния в Британии? [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.bbc.com/russian/features-40093970>

⁸ Голубева А. Священникам РПЦ відмовляють у візах у Греції. До чого тут Україна? / Анастасія Голубева, Світлана Рейтер [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.bbc.com/ukrainian/features-45119048?ocid=socialflow_facebook

⁹ Глава внешней разведки Эстонии: мы раскрыли сеть российских агентов влияния [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/QikC2r>

Отже, доповідь і рекомендації до неї концентруються переважно на тих агентах впливу – фізичних особах, які безпосередньо контактують з іншою державою/її структурами, а також отримують від неї певні преференції за свою діяльність¹⁰. Водночас в українських реаліях далеко не завжди можна встановити іноземне джерело преференцій, а в багатьох випадках його може не бути взагалі – ключовими «утримувачами» агентів можуть бути українські бізнесмени, які фінансово, логістично або іншим чином залежать від інших держав і чиї статки дозволяють їм реалізовувати таку діяльність. Крім того, агентами впливу можуть бути іноземні громадяни, які мають в Україні доступ до інструментів масового впливу (ЗМК), залишаючись у межах чинного українського законодавства. Вирішення цих проблемних випадків потребуватиме додаткових досліджень і напрацювання механізмів протидії.

Загалом запропонована тематика потребує подальших ґрунтовних досліджень, і ця доповідь є запрошенням до широкої фахової дискусії.

¹⁰ Агенти впливу, які співпрацювали з іноземними країнами/їхніми структурами через примус та погрози, окремо не розглядалися. Агенти, які співпрацювали через «необережність», згадуються побіжно.

Проблема визначення поняття «агент впливу»

Словник розвідувальних термінів та визначень, підготовлений ЦРУ в 1978 р. для американського розвідувального товариства, визначав агента впливу як *«особу, якою маніпулює іноземна розвідувальна організація для використання її позиції задля впливу на громадську думку чи осіб, які ухвалюють рішення, у спосіб, що сприятиме досягненню цілей країни, яку представляє ця організація»*¹¹. Цікавим є уточнення, що агенти є особами, якими саме маніпулюють, тобто свідомо співпраця з розвідувальними організаціями не є обов'язковою, передбачається можливість використання таких агентів наосліп (без їхнього відома про реальні цілі їхньої публічної діяльності).

Держдепартамент США в одному зі своїх звітів 1986 р. визначав агента впливу як особу, *«яка підтримує і просуває радянські інтереси як відкрито, так і приховано... Найчастіше таких осіб вербують у юнацтві і не закликають просувати радянські інтереси, доки вони не займуть впливову позицію в уряді, бізнесі, науці чи медіа. Такі агенти можуть бути мотивовані ідеологічно, фінансово, примусово (через шантаж) чи політичну підтримку»*¹².

У постійно оновлюваному офісом директора Національної розвідки США словнику термінів і визначень для співробітників контррозвідки Міністерства оборони США¹³ наводиться ціла низка визначень поняття «агент впливу» з різних словників у сфері безпеки і оборони.

Зокрема:

- за визначенням *The Air Force Office of Special Investigations (AFOSI)*¹⁴ Manual 71-142, агент впливу – це *«агент певної структури, яка використовує його чи її позицію для впливу на суспільну думку або осіб, які ухвалюють рішення, для досягнення результату в інтересах країни, чия розвідувальна структура управляє цим агентом»*. Зважаючи, що агент завжди визначається як свідомий співробітник іноземної розвідки, несвідоме використання осіб для такої діяльності фактично виключається;
- *«особа, діяльність якої скеровується розвідувальною організацією для використання її позиції з метою впливу на громадську думку чи осіб, які ухвалюють рішення, для досягнення результату в інтересах країни, чия розвідувальна структура керує цим агентом»*¹⁵;

¹¹ Glossary of Intelligence terms and definitions [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80M00596A000500020003-7.pdf>

¹² United States Department of State Active Measures : A Report on the Substance and Process of Anti-U.S. Disinformation and Propaganda Campaigns (August, 1986) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/pY3ZKv>

¹³ Terms & definitions of interest for counterintelligence professionals [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.hsdl.org/?view&did=699056>

¹⁴ Там само.

¹⁵ Terms & definitions of interest for counterintelligence professionals [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.hsdl.org/?view&did=699056>

- «особа, яка діє в інтересах противника, відкрито не декларуючи свою відданість та намагаючись справляти свій вплив приховано, але не обов'язково, збирає розвідувальні матеріали чи компромат»¹⁶;
- «агент, який керується розвідувальними вказівками та використовує свою офіційну позицію (або в інший спосіб) для справляння впливу на політику, громадську думку, перебіг певних подій, діяльність політичних організацій та урядових структур у країні, що є ціллю такої активності»¹⁷.

Л. Трандафір (*Lenuța Trandafir*) пропонує вважати агентами впливу «осіб, яких наймають суб'єкти створення та поширення хибної інформації (*misinformation services*), часто всередині країни, в якій здійснюються операції (впливи). Вони є позаштатними співробітниками [розвідки], іноді усвідомлюють всі наслідки своєї ролі й завжди усвідомлюють, що пов'язані з контролюючим суб'єктом»¹⁸. Роль останнього майже завжди виконує співробітник розвідувальної служби.

Очевидно, що жодне з наведених визначень не надає належної прозорості визначенню поняття «агент впливу» та чітких критеріїв віднесення діяльності особи до діяльності агента впливу. Водночас до зазначених більш-менш сталих критеріїв можна віднести:

- прихованість дій;
- мотивованість діяльності;
- «включеність» у культурний/громадський контекст;
- легітимний високий статус у «цільовому» суспільстві.

Вказуючи на прихованість дій агента впливу, відомий фахівець з протидії «активним заходам» Д. Кукс (*Dennis Kux*) зазначав, що з усіх форм «чорної» діяльності в межах «активних заходів» саме роботу агентів впливу виявити чи не найскладніше, адже вона має значно меншу видиму частину, ніж, наприклад, робота організацій прикриття чи комуністичних партій¹⁹.

Мотивація діяльності: від прямого фінансового утримання, надання бізнес-привілеїв до збереження життя (включаючи життя рідних) – є базовим критерієм. М. Марран також відносить до мотивуючих чинників увагу медіа та політичну підтримку²⁰, а у звіті Держдепартаменту США 1986 р. названо також задоволення власного еґо та переконання у власному перетворенні на ефективний канал висловлення позиції/впливу в іншій державі²¹. Радянський дисидент А. Сахаров вказував на ідеологічно мотивованих і «прогресивних» агентів впливу (які вважають співпрацю з КДБ модною чи навіть престижною)²².

Особливим моментом мотивації є усвідомленість (а отже, умисність) діяльності агента впливу. Дискусійним є положення про обов'язковість безумовного (безпосереднього) зв'язку між суб'єктом і певною структурою іншої держави як критерій сприйняття особи як агента впливу. З одного боку, такий зв'язок свідчить про усвідомлення наслідків діяльності й переслідування визначених цілей, а його відсутність дозволяє зараховувати осіб не стільки до агентів впливу, скільки до «корисних ідіотів» (*useful idiot*). З другого – наприклад, експерти можуть обстоювати певну позицію, перебуваючи під впливом своїх колег з інших держав, навіть якщо ці колеги безпосередньо не пов'язані з відповідними структурами/службами своєї країни, але обстоюють її стратегічну зовнішньополітичну лінію.

¹⁶ Terms & definitions of interest for counterintelligence professionals [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.hsdl.org/?view&did=699056>

¹⁷ Там само.

¹⁸ Trandafir L. Influence techniques. Misinformation / The International scientific conference Strategies XXI «Strategic changes in security and international relations» (April, 2015) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/YZVpdt>

¹⁹ Kux F. Soviet Active Measures and Disinformation [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/HsBNZh>

²⁰ Глава внешней разведки Эстонии: мы раскрыли сеть российских агентов влияния [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/QikC2r>

²¹ United States Department of State Active Measures : A Report on the Substance and Process of Anti-U.S. Disinformation and Propaganda Campaigns (August 6 1986) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/pY3ZKv>. Щоправда, обидва мотиви стосувалися саме агентів впливу, що працювали на боці СРСР як супердержави.

²² The KGB's Bead on the Media (April 14, 1981) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/bB52DQ>

Водночас щодо наслідків для національної безпеки та/або стабільності суспільно-політичної ситуації усвідомленість/неусвідомленість діяльності агентів впливу принципового значення не має. Навпаки, саме наявність таких наслідків, якщо особа не сприяла їх запобіганню, певним чином «врівноважує» неусвідомлену та усвідомлену діяльність. Отже, з погляду ефективної протидії діяльності агентів впливу неусвідомлена допомога іноземній державі (якщо з'ясується, що така здійснювалася) має каратися, як і усвідомлена. Неусвідомленість, так само, як і діяльність «у становищі» «корисного ідіота», може бути лише «пом'якшувальною» обставиною при винесенні вироку.

«Включеність» у культурний/громадський контекст означає певну визначену позицію особи як члена «цільового» суспільства, або право на постійне проживання. Це може бути громадянство, вид на проживання, посвідка на постійне проживання для іноземця або інший механізм «включеності». Лише в такому випадку агент впливу може набути в «цільовому» суспільстві певного статусу.

Від престижу та статусу безпосередньо залежить переконливість агента впливу. Публічно дотримуючись збалансованих, поміркованих поглядів, такий агент може створити враження, що є повністю нейтральною та незацікавленою стороною, яка діє виключно в інтересах країни перебування²³. Підкреслення державницької позиції, яка, проте, відрізняється від поглядів чинної влади, є одним з механізмів забезпечення ефективності діяльності агентів впливу.

У разі ефективної діяльності впливовість агента впливу з часом зростатиме, одночасно зменшуючи вірогідність його сприйняття як джерела дезінформації або інших подібних дій. Це дозволяє йому поступово формувати власну мережу, члени якої можуть і не знати про цілі керівника та загалом про те, що їх використовують як інструмент справляння впливу²⁴.

Наразі невизначеним є модуль суспільної значущості/позиції/посади агента впливу. Переважна більшість дослідників акцентує увагу на таких «обов'язкових можливостях», як вплив на громадську думку та на осіб, які ухвалюють рішення. Д. Кукс зазначав, що в умовах холодної війни «ідеальна позиція для агента впливу – це хтось близький до керівників західних чи неприєднаних країн»²⁵. Однак таких позицій є значно більше: фактично до них сьогодні можна віднести цілу низку професійних груп, що мають відповідні офіційні можливості для справляння впливу:

- журналісти;
- експерти (урядові та неурядові, зокрема керівники НДО);
- політичні діячі;
- популярні блогери;
- державні службовці (від середньої ланки і вище);
- науковці;
- радники (при державних органах або окремих посадових особах);
- творчі працівники (актори, митці та інші);
- релігійні діячі.

Схожі уразливі групи наводив у своїх роботах і А. Сахаров²⁶. Зокрема, він вказував на журналістів, письменників, урядових радників, очільників преси та телебачення.

Вітчизняні дослідники діяльності спецслужб, зокрема В. Паливода (він оцінює дії російської розвідки в країнах Балтії, але його висновки можуть бути екстрапольовані на ситуацію загалом), зазначав²⁷: «об'єктами розвідувального інтересу СЗР та ГРУ є литовські громадяни, які можуть надавати необхідну інформацію чи впливати на рішення державних інституцій або на громадську думку. До

²³ Hussain Z. When agents of influence seek to shape public opinion [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.straitstimes.com/singapore/when-agents-of-influence-seek-to-shape-public-opinion>

²⁴ Hussain Z. When agents of influence seek to shape public opinion [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.straitstimes.com/singapore/when-agents-of-influence-seek-to-shape-public-opinion>

²⁵ Kux F. Soviet Active Measures and Disinformation [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/HsBNZh>

²⁶ The KGB's Bead on the Media (April 14, 1981) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/bB52DQ>

²⁷ Паливода В. О. Активізація російської розвідки на європейському континенті // Безпековий огляд ЦДАКР «Виклики і ризики». – 2017. – № 8 (71), 28 квіт. – С. 23–30.

кола потенційних «цілей» згаданих спецслужб у Литві входять не лише чиновники і військові, а й перспективні студенти, молоді політики, журналісти і вчені».

Такий перелік не є вичерпним, проте окреслює найбільш критичні групи, що мають бути в полі постійної уваги з боку відповідних державних безпекових структур. Крім вказаних вище груп, окрему складність щодо ідентифікації агентів впливу становлять особи, які перебувають біля «статусних» суб'єктів і можуть впливати на них: чоловіки/дружини, співмешканки/співмешканці, родичі та інші особи.

Визначення критеріїв віднесення осіб до агентів впливу допомагає з'ясувати «поле»/сфери, методи та передумови їхньої діяльності, конкретизує [можливий] склад злочину та дозволяє відокремити їхні дії від інших, спрямованих на заподіяння шкоди національній безпеці України, або які можна класифікувати як інформаційну суспільно небезпечну діяльність²⁸.

Одним з таких понять є «шпигунство». Розрізнення діяльності шпигунів та агентів впливу може бути використане для розрізнення міри покарання (у т. ч. можливості засудження за кількома статтями).

Дослідники відрізняють агентів впливу від агентів, найнятих розвідувальними службами для збору інформації²⁹, проте часто, як свідчитимуть кейси, наведені нижче, агенти впливу засуджувалися як шпигуни, що фактично «звужує» їхню вину.

Певну зачіпку в розрізненні понять надає чинник *громадянства*. У кримінальних кодексах європейських країн³⁰ шпигунство і державна зрада (її предмет у різних кодексах відповідає описаним вище діям агентів впливу) є діями проти країни (її безпеки, національних інтересів, безпеки нації тощо), які переважно входять до статей з аналогічною назвою або до загальної статті «зрада держави та шпигунство». Проте суб'єкти вчинення шпіонажу та державної зради можуть відрізнитися громадянством. Зокрема, у кримінальному кодексі Франції (ст. 411-2 – 411-11) суб'єктами зради можуть бути тільки французи, шпигунства – будь-яка інша особа. На відміну від такого розуміння суб'єкта шпигунства агент впливу, як було зазначено вище, не обов'язково повинен мати громадянство, але будь-яку законну форму «включеності» в культурний/громадський контекст країни перебування. Водночас у кримінальних кодексах, наприклад ФРН (§94), Італії (ст. 241), Угорщини (§147), Естонії (ст. 62, 63), Болгарії (ст. 98) та багатьох інших, у шпигунській та зрадницькій діяльності можуть бути обвинувачені особи незалежно від громадянства.

Порівняння статей відповідної тематики кримінальних кодексів європейських країн дозволяє стверджувати різну *усвідомленість дій та предмет діяльності* шпигунів та агентів впливу (поняття не використовується).

На відміну від агентів впливу шпигуни можуть діяти тільки усвідомлено (у кримінальних кодексах багатьох європейських країн зазначений «прямої умисел») й є пов'язаними з конкретними іноземними організаціями/службами, тобто діють за їхнім завданням (вказівками). У кримінальному кодексі Польщі поняття «шпигунство» навіть повністю замінене участю в «діяльності іноземної розвідки».

Предметом діяльності шпигунів є відомості, збирання/добування, збереження, передача/пересилання, повідомлення, надання доступу, викрадення, купівля, публічне оголошення (зокрема через ЗМК)³¹, яких негативно впливає/може завдати шкоди державі, її національній безпеці, інтересам нації тощо. Найчастіше такими відомостями є державна таємниця, проте також часто до таких відомостей належать «інші відомості», які можуть бути використані іноземною державою/її розвідкою тощо на шкоду національній безпеці держави/її народу/інтересам тощо.

²⁸ О. Турчинов визначив діяльність «112 Україна» і NewsOne як пропаганду тероризму [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://zaxid.net/news/>

²⁹ Hussain Z. When agents of influence seek to shape public opinion [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.straitstimes.com/singapore/when-agents-of-influence-seek-to-shape-public-opinion>

³⁰ Тут і далі подається певна узагальнена інформація за кримінальними кодексами Литви, Естонії, Франції, Італії, Німеччини, Болгарії, Польщі, Чехії, Швейцарії, Іспанії та Австрії.

³¹ Кримінальний кодекс Іспанії ще додає підроблення та пошкодження цих відомостей (ст. 584).

В Україні «предметом шпигунства є відомості, що становлять державну таємницю, які матеріалізовані у відповідному документі чи виробі»³².

Узагальнено за визначеннями, поданими у згаданому вище словнику термінів і визначень для співробітників контррозвідки Міністерства оборони США, шпигунство також пов'язують саме з відомостями/інформацією: діяльність розвідки [певної держави], [заборонена законами держави, проти якої вона здійснюється], спрямована на отримання [секретної] інформації таємними засобами³³. Деталізація «маніпуляцій» з інформацією/відомостями, визначення видів таких відомостей та акцент на усвідомленні дій є тими пунктами, що використовуються в багатьох кримінальних кодексах європейських країн для конкретизації дій «шпигунство».

Якщо відокремлення понять відіграватиме позитивну роль у виявленні та покаранні агентів впливу, то чітке визначення поняття «агент впливу» парадоксальним чином робить його менш практично придатним. Це впливає з поняття кваліфікації злочину як *точно* встановлення відповідності вчиненого складу конкретного злочину, закріпленого в кримінальному законі³⁴. Отже, цілісне закріплене визначення агента впливу³⁵ при спробі його використати для притягнення особи до відповідальності викличе необхідність доводити кожний з вказаних складників дефініції. Зробити це буде надзвичайно складно або й просто неможливо.

Наразі маємо визнати, що поняття «агент впливу» має, швидше, науково-методологічний вимір, ніж суто практичний, – воно описує явище як таке, його сутність, ключові характеристики, але майже не придатне для практичної протидії агентам впливу.

³² Коментар до статті 114. Шпигунство [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/112.php>

³³ Terms & definitions of interest for counterintelligence professionals [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.hsdl.org/?view&did=699056>

³⁴ Кваліфікація злочинів [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/krim_pravo/029.php

³⁵ Зокрема, можна сформулювати таке визначення: агент впливу – особа, що перебуває на зв'язку (прямому чи опосередкованому) з іноземною розвідувальною або іншою іноземною організацією, керується її вказівками та приховано використовує свою посаду або суспільний статус (але при цьому не займається шпигунством) в інтересах тієї країни, зі структурами якої вона перебуває на зв'язку, для впливу на суспільну думку, діяльність політичних організацій, порушення процесу реалізації політичних практик чи заради впливу на осіб, які ухвалюють рішення.

Притягнення агентів впливу ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ДОСВІД ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

Притягнення до відповідальності осіб, яких за вказаними критеріями та предметом/сферою діяльності можна віднести до агентів впливу, завжди є складною справою. По-перше, через побудову належної доказової бази, а по-друге, через невизначеність і незакріпленість межі між свободою слова (наприклад, висловленням опозиційних поглядів) та антидержавною діяльністю у сфері інформаційних відносин. Майже щоразу такі особи залишаються непокараними або притягаються до відповідальності за іншими статтями.

Боротьба з агентами впливу набула особливої актуальності у період Холодної війни – етапу найбільш гострого протистояння розвідувальних і контррозвідувальних служб Західного світу та країн радянського блоку. Через прихованість, «включеність» і значний вплив осіб, чия діяльність була схожа на роботу агентів впливу, досить рідко притягали до відповідальності, а «підозрювані» могли десятками років бути на свободі, якщо вони не займалися протиправними діями.

США від самого початку становлення Радянського Союзу були занепокоєні можливим поширенням його впливу на своїй території. Зокрема, перші комітети/комісії Палати представників США, які мали на меті оцінити небезпеку спочатку більшовизму, а потім і комунізму як ідеології, почали з'являтися вже у 1918 р.

У 1918–1919 рр. працював так званий Комітет Овермана (*Overman Committee*), що спочатку оцінював наявні прони́мецькі настрої в окремих американських індустріях, а потім зосередився на загрозах більшовизму. У подальшому зі змінним успіхом (частіше з негативними результатами) працювали Комітет Фіша (*Fish Committee*), Комітет МакКормака-Дікштейна (*McCormack-Dickstein Committee*) та Комітет Дайса (*Dies Committee*). Останній функціонував у 1938–1945 рр. і був зосереджений переважно на протидії діяльності пронацистських структур. На цей самий час припадає прийняття першої редакції закону про іноземних агентів (*Foreign Agents Registration Act – FARA*).

Найбільшого резонансу набула діяльність Комітету з антиамериканської діяльності Палати представників США (*House Un-American Activities Committee, HUAC*), створеного у 1945 р. У 1946 р. Сенат США ухвалив Закон 601, частина друга³⁶ якого регулювала роботу Комітету.

Відповідно до Закону завданням Комітету було періодичне вивчення:

- проникнення, цілей та характеру антиамериканської пропагандистської діяльності у США;
- поширення у США підривної та антиамериканської пропаганди з боку інших країн чи внутрішнього походження, спрямованої проти основ форми правління, гарантованої Конституцією;

³⁶ Testimony of Rev. James H. Robinson : Hearing [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP67B00446R000300060051-7.pdf>

- усіх інших аспектів цієї проблеми, що можуть допомогти Конгресу вдосконалити законодавство.

Розслідування Комітету стосувалися широкого кола каналів пропаганди – кіно, церква, преса, книги тощо, та суб'єктів пропаганди – приватних осіб, державних службовців, а також організацій, що підозрювалися у зв'язках з комуністичними структурами.

В американській громадській думці діяльність Комітету тісно пов'язана з явищем «маккартизму»³⁷, «полюванням на відьом» та іншими негативними аспектами сприйняття політичної дійсності США 40–50-х років XX ст. На думку деяких оглядачів, діяльність Комітету, спрямована на загалом раціональну мету, швидко вийшла поза межі розслідувань і перетворилася на навішування ярликів «комуніст»³⁸. До певної міри це було очікувано, зважаючи на те, що членами Комітету були політики, які використовували його для своїх політичних цілей (наприклад, справу Хісса у своїх політичних інтересах використав майбутній президент США Р. Ніксон).

Одним з результатів діяльності Комітету стало створення у 1948 р. т. зв. списку «Голлівудська десятка» (*The Hollywood Ten*). Перелік був складений за пропозиціями голлівудських кіностудій і мистив осіб, підозрюваних у прокомуністичних настроях, і тих, хто відмовився допомагати Комітету в його розслідуваннях (пізніше перелік було розширено). Особи, які потрапили до списку, отримали річне ув'язнення і майже на 10 років були позбавлені права на професію (у 60-х роках майже всі вони повернулися до активної професійної діяльності). Комітет активно діяв до 70-х років XX ст. У 1969 р. він змінив назву на Комітет внутрішньої безпеки Палати представників США (*United States House Committee on Domestic Security*), а з 1975 р. його функції перейшли до Юридичного комітету Палати представників США.

Справа Елджера Хісса³⁹

Ключовим моментом діяльності Комітету стала «справа Хісса», яка хоча і мала виразні тактичні політичні причини, але це не означає, що сам Елджер Хісс (*Alger Hiss*) не був винуватий у підривної, а також у шпигунській діяльності в інтересах СРСР. Його справа – одна з найбільш показових щодо рівня тих агентів впливу в США, яких мав у своєму розпорядженні СРСР, та щодо складності притягнення їх до відповідальності. Поштовх справі Е. Хісса дала інша справа – Вітакера Чемберса (*Whittaker Chambers*).

В. Чемберс захопився марксизмом під час навчання в коледжі, а у 1924 р. вступив до лав Комуністичної партії США. З 1932 р. він розпочав роботу на ГРУ СРСР. В інтересах радянської розвідки Чемберс виконував роль кур'єра в Нью-Йорку та Вашингтоні, доправляв повідомлення та отримував документи від радянських шпигунів в американському уряді, фотографував ці документи (або доправляв офіцеру радянської розвідки), а потім повертав оригінали агентам, аби не було виявлене їх зникнення. Він також доставляв мікрофільми з документами з Вашингтона до радянських шпигунів у Нью-Йорку.

Ця співпраця тривала до 1938 р., коли Чемберс (розчарувавшись у комуністичних ідеях та непокоячись за своє життя) почав збирати докази діяльності радянської розвідки на території США та інформацію щодо американських громадян, які їй допомагали. Уперше про діяльність радянської розвідувальної мережі він повідомив державним органам ще у 1939 р., однак тоді це не викликало зацікавленості, адже вся увага американських урядовців та спеціальних служб була зосереджена на діях Німеччини та Японії.

³⁷ Сенатор Дж. МакКарті у 1950 р. виголосив у Клубі республіканських жінок (м. Віллінг, Західна Вірджинія) промову, в якій заявив про те, що США переповнені комуністами. Але безпосереднього стосунку до діяльності Комітету сенатор не мав і не міг мати.

³⁸ Sound Smart: The House Un-American Activities Committee [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=qkHhZURumycM>

³⁹ У межах цього дослідження не розглядається питання доведеності/недоведеності провини Е. Хісса та Г. Д. Вайта, ключовим питанням є вивчення співвіднесення дій, в яких їх звинувачували, із концепцією агентів впливу.

Ситуація змінилася у 1945 р., одразу після завершення Другої світової війни, та посилилася у 1948 р., коли Комітет з антиамериканської діяльності розпочав слухання щодо шпигунської діяльності в інтересах СРСР.

В. Чемберса викликали для свідчень, у яких він і заявив про те, що Е. Хісс є прихованим комуністом. Пізніше під час судових процесів В. Чемберс надав речові докази своїх обвинувачень⁴⁰.

Е. Хісс народився⁴¹ у сім'ї середніх статків, але завдяки здібностям зміг вступити й закінчити спочатку коледж Університету Джона Хопкінса (один з провідних американських вищих навчальних закладів, який закінчували чимало майбутніх нобелівських лауреатів і політиків найвищого рангу), а потім отримати ступінь магістра права у Гарвардському університеті. Одразу після завершення навчання Хісс потрапляє на державну службу (1933 р.), де починає швидко просуватися та набувати впливу. З 1936 р. він працює в Держдепартаменті США. З 1944 р. обіймає посаду керівника Офісу спеціальних політичних відносин (*Director of the Office of Special Political Affairs*), на який було покладено обов'язок планування та створення післявоєнної міжнародної організації. На цій посаді Хісс безпосередньо долучився до проектування та створення ООН. У 1945 р. як член американської делегації він бере участь у Ялтинській конференції. Е. Хісс активно підтримував «Новий курс» Т. Рузвельта (за деякими даними, він вважав його одним з етапів розбудови соціалізму у США) і в подальшому, після висунування йому обвинувачень, активно користувався цим фактом для свого захисту (представляючи обвинувачення помстою з політичних причин).

Фактично станом на 1948 р., коли були виголошені обвинувачення на його адресу, Хісс обіймав високу посаду в Держдепартаменті США і вважався однією з важливих осіб, які долучилися до формування післявоєнної архітектури світу.

Історія зі звинуваченням, ув'язненням і звільненням Хісса досить показова саме в контексті складнощів із притягненням до відповідальності осіб, доведення провини яких у суто шпигунських діях здійснити складно, а їхніх діях як агентів впливу – майже неможливо. Під час слухань Комітету В. Чемберс не обвинувачував Е. Хісса у шпигунстві – лише у тім, що той був комуністом і належав до «Групи Вара» (*Ware Group*) – підпільної групи, яка складалася з американських державних службовців, які були комуністами. За деякими даними, роботу Групи курував резидент ГРУ СРСР у США⁴². Також під час слухань (і більш пізніх досліджень обставин цієї справи) з'явилися дані, що Е. Хісс мав власну (контрольовану ним) мережу прорадянських агентів і навіть намагався перевербовувати їх з мереж інших радянських агентів⁴³.

Е. Хісс до самої смерті відкидав всі обвинувачення⁴⁴, і в межах судових засідань його вина так і не була остаточно доведена. Висунуті обвинувачення у шпигунстві так і не стали частиною вироку (передусім через те, що на той момент сплив строк давності за можливий акт шпигунства). У 1950 р. Хісс був засуджений до 5 років ув'язнення⁴⁵ за надання неправдивих свідчень: під присягою заперечував, що був знайомий з В. Чемберсом, хоча в подальшому було надано докази їх зв'язку.

Справа Хісса була неоднозначною з погляду як доказової бази, так і наданих свідчень. В. Чемберс надав слідству матеріали, що їх Хісс мав передати до СРСР через нього, але після розкриття цих матеріалів у 1975 р. виявилось, що дійсно секретних даних вони не містили.

⁴⁰ У подальшому ці докази неодноразово ставилися під сумнів, хоча американська влада завжди визнавала роль В. Чемберса в боротьбі з радянським впливом. Логічним наслідком цього стало те, що у 1984 р. Р. Рейган нагородив його медаллю «Президентська медаль Свободи» (у 1937 р. він отримав від радянської розвідки орден Красной Звезди).

⁴¹ Alger Hiss [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/Alger_Hiss

⁴² J. Peters [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/J._Peters

⁴³ Йдеться про спробу перевербувати Ноеля Філда (*Noel Field*), який на той час вже входив до мережі іншого радянського агента – Хеде Массінга (*Hede Massing*). У подальшому начебто були знайдені документи, що підтверджували таку спробу. Див.: The Alger Hiss Case [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol44no5/html/v44i5a01p.htm>

⁴⁴ Є окремі свідчення, що члени цієї групи називали його «Євгеній Хісс».

⁴⁵ У 1954 р. він вийшов з в'язниці, а з 1975 р. розпочав адвокатську діяльність.

Самі свідчення В. Чемберса сприймалися досить неоднозначно, адже його позиція часто змінювалася⁴⁶.

Наразі вважається, що факт співробітництва Е. Хісса з радянською військовою розвідкою майже доведений. У 1995 р. було розсекречено матеріали операції «Венона» (*Project Venona*)⁴⁷ щодо розшифрування радянських шифрованих повідомлень⁴⁸. Відповідно до цих даних 30 березня 1945 р. з Вашингтона до Москви було відправлено шифровку, в якій повідомлялося, що агент на ім'я «Алес» брав участь з 4 по 11 лютого 1945 р. в Ялтинській конференції, а потім поїхав до Москви. Цією особою міг бути лише Е. Хісс (хоча і щодо цього є різні думки⁴⁹). Відсутні достовірні дані, чи використовували свої службові посади як сам Е. Хісс (чи його брат Дональд), так й інші члени «Групи Вара» (яких було близько 75 осіб) за завданнями радянської розвідки. Зважаючи на їхню ідеологічну відданість СРСР, можна припустити, що для дій Групи не потрібно було прямих вказівок радянської розвідки. Увагу до Хісса з боку СРСР засвідчує ще одна цікава згадка В. Кейсі. За його словами, вже під час розслідування діяльності Хісса керівник Держдепартаменту США Стеттініус (*Edward Stettinius*) мав бесіду з радянським послом при ООН А. Громиком. На запитання про те, кого б СРСР бажало бачити на посаді тимчасового Генерального Секретаря ООН, А. Громико відповів: «Ми були б раді бачити на цій посаді Е. Хісса»⁵⁰.

Наразі невідомо, чому Е. Хісс погодився допомагати радянській розвідці, але американська дослідниця К. Шелтон виділяє три ключові обставини: вплив дружини (яка відверто дотримувалася соціалістичних поглядів), професійне оточення (Е. Хісс був членом Міжнародної юридичної асоціації, яку Комітет з антиамериканської діяльності охарактеризував як «ще одну ранню організацію прикриття для [комуністичних] юристів»⁵¹) та його друзі по навчанню (Лі Пресман та Натан Вітт залучили Е. Хісса до роботи «Групи Вара»).

Історія, пов'язана з діяльністю «Групи Вара» та самого Е. Хісса, а також свідчення, надані В. Чемберсом, вказують на те, що радянська розвідка активно вербувала американських державних службовців, науковців, письменників, економістів. Далеко не завжди ці люди мали доступ до державної таємниці чи спроможність збирати інформацію, яка могла цікавити СРСР, але їхні дії та публічні позиції могли впливати і на суспільно-політичну ситуацію, і на ухвалення політико-управлінських рішень.

За формальними критеріями Е. Хісс підпадає під більшість критеріїв, які визначають агента впливу, – є громадянином держави, щодо якої здійснюються дії, діяв таємно, мав впливову позицію, отримувал вказівки від іноземної розвідки. Але постає питання, чи впливали ці вказівки на його службові дії (тобто чи ухвалював він управлінські рішення в інтересах іншої держави). Вочевидь, однозначних доказів немає, хоча окремі дані з цього приводу з'являлися. Наприклад, екс-посол США у Канаді Дж. Кромвел (*James H. R. Cromwell*) зазначав, що саме Е. Хісс не допустив реалізації ідеї революції у Кореї проти японської окупації, план якої був розроблений *OSS*⁵². За його словами, Хісс зробив усе можливе, щоб цей план не потрапив до голови Держдепартаменту К. Хулла (*Cordell Hull*), а також для того,

⁴⁶ Загалом він видавався не надто надійним свідком: сам екс-комуніст та екс-російський шпигун, із важким дитинством (батько подовгу зникав з дому для проживання з іншими чоловіками, бабуся мала серйозні психічні розлади, а брат покінчив життя самогубством). Див.: *The Alger Hiss Case* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol44no5/html/v44i5a01p.htm>

⁴⁷ *The Mystery of "ALES". Once Again, the Alger Hiss Case* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/vol51no4/the-mystery-of-ales.html>

⁴⁸ Чому Альгер Хісс став радянським агентом. Розслідування через пістоліття [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.ar25.org/article/chomu-alger-hiss-stav-radyanskym-agentom-rozsliduvannya-cherez-pivstolittya.html>

⁴⁹ *The Mystery of "ALES". Once Again, the Alger Hiss Case* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/vol51no4/the-mystery-of-ales.html>

⁵⁰ *Remarks of William J. Casey* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86M00886R002600010019-6.pdf>

⁵¹ *International Juridical Association* [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/International_Juridical_Association#Criticism:_Communism

⁵² *Office of Strategic Services (OSS)* – «Управління стратегічних служб» було службою розвідки США під час Другої світової війни. Попередник ЦРУ.

щоб не відбулася зустріч тодішнього голови OSS генерала Вільяма Донована (*William Donovan*) та керівника Департаменту США⁵³.

В. Кейсі прямо називав⁵⁴ Е. Хісса агентом впливу, зазначаючи, що в цій ролі він був найбільш небезпечний: «Його роль як агента впливу була для нас значно суттєвішою (ніж шпигунство. – *Авт.*). Наприкінці 30-х він дійсно крав та передавав через полковника Бикова, його радянського куратора в Нью-Йорку, деяку інформацію щодо пересувань японських сил у Маньчжурії, французьких військових поставок до Румунії тощо. Але наскільки незначною є така діяльність на тлі того факту, що Радянський Союз наприкінці Другої світової війни мав свого агента, настільки близького до ключових осіб, які ухвалюють рішення у Вашингтоні. Хісс був близьким та довіреним колегою Держсекретаря США. У Бреттон Вудсі він працював спільно з Гаррі Декстером Вайтом, визначаючи економічну модель післявоєнного світу. Він був разом із Президентом Рузвельтом у Ялті та як Генеральний секретар вітав Президента Г. Трумена на перших зборах ООН у Сан-Франциско. Гадаю, КДБ були задоволені собою, дивлячись на фото усміхненого Елджера Хісса, який стояв позаду Рузвельта та Черчилля у Ялті та вітав Гаррі Трумена на подіумі для першого вітання Президента США в ООН. Наскільки несерйозним є питання крадіжки документів порівняно з можливістю нашіптувати у вуха американських лідерів та давати їм свої поради... Одним з найбільш дивовижних аспектів проникнення Хісса було те, наскільки воно було всеосяжним, наскільки просто було здійснене, як швидко це було зроблено та як довго про це знали, але ігнорували».

Справа Гаррі Декстера Вайта⁵⁵

Про те, наскільки важливою може бути діяльність агента впливу, який обіймає відповідальну посаду, свідчить справа Г. Д. Вайта (*Harry Dexter White*) – помічника міністра фінансів США Г. Моргентая. Г. Д. Вайт навіть більшою мірою, ніж Е. Хісс, брав участь у проектуванні післявоєнного світу. Йому належить ключова роль на Бреттон-Вудській фінансовій конференції (*The United Nations Monetary and Financial Conference*), він став ідеологом створення Міжнародного валютного фонду (директором якого недовгий час був) та Світового банку. Однак при цьому є численні докази його співпраці з СРСР та шпигунської діяльності в інтересах Москви.

Він народився в 1892 р. у сім'ї єврейських емігрантів з Литви. До 22 років займався питаннями благодійництва та допомоги сиротам. У 1922 р. спочатку вступає на економічний факультет Колумбійського університету, але майже одразу переводиться до Стенфорду, де отримує у 1925 р. ступінь магістра економіки. Після цього вступає до Гарвардського університету, в якому в 1932 р. отримує науковий ступінь з економіки. У цей же час Вайт активно вивчав російську мову з наміром провести дослідження планової економіки у СРСР.

Вочевидь, саме під час навчання він і потрапив під вплив комуністичних ідей (хоча ніколи не був членом Компартії США), адже щонайменше з 1935 р. він вже передавав В. Чемберсу секретні документи міністерства, а сам входив до шпигунської групи, аналогічної «Групі Вара», – «Групи Сільвермастер» (*Silvermaster Group*). Згідно з даними перехоплень у межах проекту «Венона» у радянській розвідці Вайт проходив під кодовими іменами «Юрист» (*«Jurist»*) та «Лавуер» (*«Lawyer»*) та «Ричард» (*«Richard»*). Директор ЦРУ В. Кейсі на початку 80-х років прямо називав Г. Д. Вайта «ключовою особою процесу проникнення комуністів в американський уряд»⁵⁶.

⁵³ Hiss Blocked Korean Revolt, Ex-Envoy Says [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP57-00384R000100050005-3.pdf>

⁵⁴ Remarks of William J. Casey [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86M00886R002600010019-6.pdf>

⁵⁵ Підпункт сформовано на базі дослідження: The Trial of Harry Dexter White: Soviet Agent of Influence [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://scholarworks.uno.edu/td/177/>

⁵⁶ Remarks of William J. Casey [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86M00886R002600010019-6.pdf>

З 1933 р. Вайт потрапляє на службу до Міністерства фінансів США (*Department of the Treasury*), де швидко зближується з Г. Моргентау, на якого в подальшому мав неабиякий вплив.

Загалом в діяльності Вайта виділяють чотири ключових епізоди, за якими його можна розглядати як агента впливу на користь СРСР. Водночас доказова база всіх епізодів є досить неоднозначною.

Перший епізод стосується активного просування так званого Плану Моргентау щодо післявоєнного майбутнього Німеччини. План передбачав майже повну деіндустріалізацію Німеччини та перетворення її на аграрну країну і зазнав жорсткого опору інших міністрів Білого Дому (передусім міністра у справах війни та Держсекретаря), які вважали його неконструктивним і нереальним. Г. Моргентау навіть намагався залучити громадськість для підтримки Плану через організацію витоків його окремих частин у 1944 р. Німецька пропаганда використала ці витoki, охрестивши план «змовою США та Британії із всесвітнім єврейством», смертельною для Німеччини. За свідченням генерала Дж. Маршалла, такі інформаційні дії Берліну істотно послалили опір німецьких солдат на Західному фронті.

План був результатом напрацювань не лише Г. Моргентау, а й Г. Д. Вайта (син Г. Моргентау заявляв, що ідея цього плану належить саме Вайту, хоча вся інша діяльність була вже ініціативою його батька). За свідченнями экс-радянських шпигунів, наданих Комітету з антиамериканської діяльності, наполегливість Вайта була зумовлена не лише його особистими переконаннями, а й прямими інструкціями Москви, на чий інтерес начебто працював План. Однак доказів таких інструкцій немає, як і не зовсім зрозуміло, якою мірою реалізація Плану могла відповідати інтересам СРСР.

Другим епізодом є реалізація операції «Сніг», яка отримала назву за прізвищем самого Вайта, оскільки радянська розвідка обрала його як ключового виконавця⁵⁷. Незважаючи на підписану в 1941 р. з Японією угоду про ненапад, СРСР не почувався в безпеці, надто Японія і надалі розглядала Сибір як важливе ресурсне джерело для своєї економіки та військової могутності. Отже, за задумом радянської розвідки увагу Японії потрібно було переключити на інші напрямки експансії, передусім на південь та на схід. Для цього були задіяні агенти впливу Москви як у самій Японії, так і у США. У США цю місію було вирішено покласти на Г. Д. Вайта (судячи з усього, його в цій операції здебільшого використовували наосліп).

Вайту мали надати кілька політичних ініціатив/позицій, щодо яких він мав спровокувати зовнішньополітичні дискусії у Вашингтоні. Ініціативи задавали такий наратив американо-японських відносин: США не може сприйняти необмежену японську експансію в Тихоокеанському регіоні, оскільки це суперечить інтересам Сполучених Штатів. США можуть і мають застосувати як економічні, так і військові засоби для попередження японської агресії. Дані було передано Вайту, і в подальшому він використав їх: спочатку в позиційних документах для Г. Моргентау, потім – у позиції самого Г. Моргентау, висловленій Держдепартаменту США.

Через ідеї, закладені Вайтом, переговорна позиція США щодо Японії радикалізувалася, що зміцнило становище військових у самій Японії. Вайт також запропонував посилити санкції проти Японії, на що і пристав Ф. Д. Рузвельт⁵⁸: було заблоковано японські активи у США, Японію відрізали від поставок американської нафти. Внаслідок цього Японія повністю переключилася із Сибіру на США.

Третій епізод – сприяння приходу до влади у КНР Мао Цзедуну. У 1949 р. Мао Цзедун вибив сили Чан Кайші з території континентального Китаю і встановив там комуністичну владу.

У США намагалися розібратися, що призвело до такого розвитку подій, і в цьому контексті неодноразово згадувалося ім'я Г. Д. Вайта. Сам Чан Кайші звинувачував Вайта в тім, що через затримки з його боку уряд Китаю вчасно не отримав фінансову допомогу США, а отже, не міг ефективно протидіяти військовим зусиллям Японії та підтримувати внутрішню стабільність. Йшлося про погоджену на спільній зустрічі міністерства фінансів США та Держдепартаменту США суму у 500 млн дол. допомоги Ки-

⁵⁷ Доказами здійснення цієї операції є переважно свідчення экс-очільника зовнішньої розвідки КДБ Віталія Павлова, які він виклав у своїй книзі «Операція «Сніг». Незалежного підтвердження з боку, наприклад, матеріалів операції «Венона» немає.

⁵⁸ Підкреслимо, що Ф. Д. Рузвельт із самого початку був налаштований антияпонськи, отже, ідеї Вайта чи Моргентау могли лише його додатково підштовхнути, але не сформувані цілком нову позицію.

таю. Рішення було погоджене Конгресом і підписане Ф. Д. Рузвельтом. Однак внаслідок позицій Вайта та Моргентау допомога була фактично заморожена і, незважаючи на постійні прохання уряду Китаю надати ці кошти, значна їх частина так і не потрапила до Китаю.

Звинувачення Вайта в тім, що його дії стали важливим складником падіння Китаю, висувалися досить часто, проте однозначно довести, що це було зроблено за вказівками Москви, неможливо. Цілком ймовірно, що ситуація не відповідала прорадянським настроям Вайта і більше зумовлювалася його уявленнями про найкращі рішення для США (які виявилися помилковими).

Четвертий епізод стосувався спроби запровадити на території післявоєнної Німеччини єдиної валюти для всіх окупаційних зон. За результатами міжурядових зустрічей було погоджено, що такою стане АМ (*Allied Mark*), яку друкуватиме одна з приватних компаній США на замовлення американського уряду. Хоча СРСР погодився з таким рішенням, але вимагав передачі тиражних форм (*plates*), щоб СРСР також зміг випускати цю валюту. Це викликало жорстку протидію з боку США, які стверджували, що немає прецедентів, коли дві країни паралельно випускають одну і ту саму валюту, що це ускладнить контроль за нею та полегшить можливість її підроблення. Протягом усієї дискусії Вайт постійно підштовхував урядовців до задоволення вимоги СРСР, мотивуючи це тим, що відмова погіршить американо-радянські стосунки. На певному етапі міжвідомчих перемовин Вайт, скориставшись небажанням відомств ухвалювати остаточне рішення та певною двозначністю вже ухвалених рішень (і навіть частково приховавши зміст досягнутих рішень від Моргентау та своїх колег), передав тиражні форми СРСР. Це призвело до катастрофічних наслідків: через безконтрольність дій СРСР щодо друку АМ США зазнали збитків на суму 271 млн дол., а економіка післявоєнної Німеччини (яка базувалася на цій валюті) знову опинилася перед ризиком інфляції.

Вважається, що в цій ситуації Вайт спрацював в інтересах СРСР (адже як фаховий спеціаліст з монетарної політики він просто не міг не передбачати, чим усе скінчиться) і завдав збитків своїй країні. Однак досі до кінця незрозуміло, чи це була його власна ініціатива, чи вказівка радянської розвідки. На користь останнього свідчить розсекречений документ КДБ, в якому прямо вказується, що з проханням посприяти отриманню тиражних форм до Вайта звернувся керівник «Групи Сільвермастер». Однак інших чітких підтверджень наявності відповідних інструкцій немає.

Вайта так ніколи і не притягали до відповідальності. У 1948 р. він дав свідчення перед Комітетом (не скориставшись 5-ою поправкою до Конституції США, яка дозволяє не свідчити проти себе), де заперечив усі обвинувачення; загалом вважалося, що він зміг відповісти на всі запитання Комітету. Однак одразу після завершення слухань у нього стався серцевий напад, після якого він поїхав додому, де стався другий серцевий напад з летальним результатом.

Не лише США стикалися з проблемою діяльності агентів впливу під час Холодної війни. Дії СРСР у Європі були не менш, а навіть більш активними та масштабними, зважаючи на географічну близькість та часто ліберальніше ставлення європейських країн до Радянського Союзу. У матеріалах 80-х років ХХ ст. є окремі приклади притягнення агентів впливу (поняття не використовувалося) до відповідальності⁵⁹.

- Г. Гійом (*Gunther Guillaume*) – агент східнонімецької розвідки, який був персональним помічником канцлера Західної Німеччини В. Брандта.
- А. Трехольт (*Arne Treholt*) – прес-секретар міністра закордонних справ Норвегії, якого було заарештовано у 1984 р. під час його спроби виїхати до Відня на таємну зустріч з куратором з КДБ. Він був завербований у 60-х роках⁶⁰ і поступово набував впливу у Норвезькій робітничій партії (*Norwegian Labor Party*). 1983 р. Трехольт обійняв посаду прес-секретаря. Крім передання КДБ низки таємних матеріалів, він намагався впливати й на політичні дискусії щодо тем, які цікавили

⁵⁹ За матеріалами: Kux F. *Soviet Active Measures and Disinformation* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/HsBNZh>

⁶⁰ В інших джерелах – 1974 рік (наприклад, *United States Department of State Active Measures: A Report on the Substance and Process of Anti-U.S. Disinformation and Propaganda Campaigns (August 1986)* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/pY3ZKv>).

СРСР. У 80-х роках він обстоював радянську позицію щодо питання делімітації континентально-го шельфу Баренцевого моря. Протягом 1982–1983 рр. брав участь (як студент) у дискусіях у Норвезькому оборонному інституті, сприяючи зміцненню важливих для Радянського Союзу позицій. Зокрема, щодо прийняття норвезькою стороною радянської пропозиції щодо створення Північної без'ядерної зони (*Nordic nuclear-weapons-free zone*). Засуджений у 1985 р. як радянський шпигун до 20 років ув'язнення.

- А. Петерсен (*Arne Herloev Petersen*) – датський журналіст, викритий Данією у 1981 р. як особа, яка щонайменше з початку 70-х років працює на КДБ⁶¹ (його куратором був співробітник радянського посольства в Данії, другий секретар посольства В. Меркулов). А. Петерсен друкував оплачувані Радянським Союзом пропагандистські статті (спрямовані на дискредитацію НАТО), передавав гроші рухам боротьби за мир, а також поширював радянські фальшивки в межах дезінформаційних кампаній. Ще одним важливим напрямом його роботи, як і у А. Трехольта, була адвокація ідеї створення Північної без'ядерної зони. З цієї діяльності він отримував безпосередній фінансовий зиск, подарунки від радянського посольства та сплату рахунків у мандрівках. Показово, що висунуті проти Петерсена обвинувачення так і не завершилися реальним вироком суду. Незважаючи на більш ніж переконливі докази співробітництва Петерсена та радянського посольства, внаслідок позиції тодішнього міністра юстиції Данії (за підтримки інших членів датського уряду) справа завершилася лише вигнанням з території Данії офіцера-куратора Петерсена та перекваліфікації звинувачень на адресу журналіста. Зрештою Петерсон так і не був засуджений, хоча провину фактично визнав.
- Функціонери окремих політичних партій Японії, наприклад Соціалістичної партії Японії (*Japanese Socialist Party*) та Ліберально-демократичної партії (*Liberal Democratic Party*), а також низка редакторів газети «Санкей Сінбун» (*Sankei Shinbun*) – їх викрив радянський перебіжчик Станіслав Левченко. Наприклад, Хірохіде Ісіда (*Hirohide Ishide*), міністр праці Японії, у 1976 р., після втечі радянського пілота В. Беленка на літаку МіГ-25, за вказівкою кураторів з КДБ пропонував тодішньому прем'єр-міністру Японії та своїм колегам з уряду повернути літак СРСР, не вивчаючи його.

Таких викриттів було досить багато, але конкретні обвинувачення висувалися зрідка й здебільшого були пов'язані з фактами шпіонажу (добуванням таємної інформації).

Є щонайменше один випадок, коли особу було притягнуто до відповідальності за її діяльність як агента впливу в наведеному вище розумінні (водночас згідно з відкритими даними⁶² ця особа також надавала радянській розвідці дані таємного характеру, зокрема щодо членів французької таємної розвідувальної служби *SDECE*⁶³).

Справа П'єра-Шарля Пате

У 1980 р. французького журналіста П.-Ш. Пате (*Pierre-Charles Pathe*)⁶⁴ було офіційно звинувачено в тім, що він є радянським агентом впливу⁶⁵, який здійснює свою діяльність щонайменше з 1959 р. Він не був членом жодної партії і досить щиро симпатизував СРСР (усвідомлюючи при цьому всі особливості періоду правління Й. Сталіна). Його вербування розпочалося після публікації прорадянського есе

⁶¹ Tor Egil Følrand. Values, Objectivity, and Explanation in Historiography [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://bit.ly/2OEC5nv>

⁶² Souherland D. France the height of international intrigue; Pais copes with a new kind of spy (September 24, 1980) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.csmonitor.com/1980/0924/092450.html>

⁶³ Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage (Служба зовнішнього документування та розвідки) – структура, що займається питаннями зовнішньої розвідки у Франції.

⁶⁴ Випадок мав особливий розголос ще і тому, що П'єр-Шарль Пате був сином одного із засновників французької кіноіндустрії – Шарля Пате (компанія «*Pathé*»), який був відомий своїми жорсткими проамериканськими поглядами.

⁶⁵ Є непідтверджені дані, що КДБ обрав йому символічне кодове ім'я «Печорін».

«*Phénomène soviétique*» – Пате почали запрошувати на зустрічі до радянського посольства⁶⁶. На цих зустрічах його всіляко підтримували в прагненні писати та бажанні реалізувати мрію про власну невелику газету. Саме на неї (*Synthésis*) в 1976 р. і почали надавати кошти КДБ. У своїх статтях Пате дотримувався тем, що роз'єднували тогочасне західне суспільство: перспективи розвитку НДР, соціальна криза у ФРН, НАТО як непотрібна організація тощо. Радянська розвідка спрямовувала його публікації на виправдання радянської військової присутності у світі (як відповідь на американську активність), а також на пропагування тези, що СРСР ніколи не застосує ядерну зброю інакше ніж для захисту своєї території.

Статті Пате друкувалися в численних газетах (наприклад, *France Observateur, Libération, l'Événement d'Astier de la Vigerie, Réalités, Options*) та журналах. Іноді вони виходили під псевдонімом Шарль Моран (Charles Morand). Завдяки системній фінансовій підтримці з боку КДБ журналіст також готував особисті листи, які регулярно надсилав до багатьох газет⁶⁷, членів парламенту (підписантами на листи Пате були щонайменше 70 % членів Національної асамблеї та 50 % членів Сенату), а також численних закордонних посольств⁶⁸. Частина статей (за окремими даними, за 20 років діяльності Пате їх було понад 100⁶⁹) у готовому вигляді йому передавали оператори з КДБ, і він видавав їх від свого імені. Під час слідства П.-Ш. Пате повністю визнав свою вину.

Поміж обвинувачень, висунутих Пате з боку DST⁷⁰, – діяльність, спрямована на завдання шкоди репутації певних осіб та інституцій, а також зміну суспільної думки у напрямі, вигідному Радянському Союзу⁷¹. Обвинувачення були висунуті за п. 3 ст. 80 Кримінального кодексу Франції⁷²: «*підтримка з агентами іноземної держави таємних відносин, що можуть завдати шкоди військовому чи зовнішньополітичному становищу Франції або її ключовим економічним інтересам*» (Розділ «Зрада та шпіонаж»).

22 травня 1980 р. Суд з питань державної безпеки Франції⁷³ (*French State Security Court*) засудив Пате на 5 років позбавлення волі, хоча на свободу він вийшов вже в 1981 р. (помилований спеціальним указом Президента Франції⁷⁴). На той момент Пате виповнився 71 рік⁷⁵.

Варто зазначити, що, як і сьогодні, журналістські організації протестували проти ув'язнення журналіста. Національна спілка журналістів Франції заявила⁷⁶ про свавілля влади й відсутність належної доказової бази для обвинувачень Пате у шпигунстві.

⁶⁶ La propagande communiste... de l'intérieur [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.orangeadacier.info/2011/10/la-propagande-communiste-de-linterieur.html>

⁶⁷ У сучасному форматі це можна співвіднести з рубрикою «Думка автора».

⁶⁸ Soviet «Active Measures»: Forgery, Disinformation, Political Operations (October, 1981) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/unkoCP>

⁶⁹ Bittman L. The KGB And Soviet Disinformation [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/gVaRXH>

⁷⁰ Direction de la surveillance du territoire (Директорат територіального нагляду) – Управління Національної поліції Франції, що виконує контррозвідальні функції.

⁷¹ Souherland D. France the height of international intrigue; Pais copes with a new kind of spy (September 24, 1980) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.csmonitor.com/1980/0924/092450.html>

⁷² В актуальній на той момент редакції. Див.: Code pénal de 1810 [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_1994/partie_legislative_2.htm

⁷³ Судовий орган у Франції, що функціонував у 1963–1981 рр. і займався справами, пов'язаними зі злочинами проти національної безпеки.

⁷⁴ M. Pierre-Charles Pathé a été gracié // Le Monde. – 1981. – 04.07 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/33VC7D>

⁷⁵ Окремі матеріали про перебіг процесу та оцінки прокурорів і адвокатів цієї справи див.: <https://goo.gl/MbZ1BT>; <https://goo.gl/a55GBS>

⁷⁶ Point de vue. L'Union nationale des syndicats de journalistes «exprime son inquiétude» Un danger pour les libertés [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://goo.gl/GHyZKX>

Справа Юлії Крістевої

Пате був не єдиним з агентів впливу, які діяли у Західних державах, прямо чи опосередковано взаємодіючи з розвідувальними структурами СРСР чи соціалістичних країн (які також певним чином контролювалися з боку КДБ). Досі багато запитань викликає діяльність цілої низки всесвітньо відомих науковців у сфері семіотики (Фуко, Деріда, Лакан, Барт та інші), які здебільшого дотримувалися лівих поглядів й досить активно їх пропагували. Але якщо їхні дії можуть бути пояснені здебільшого тодішньою модою західних інтелектуалів (яка багато в чому є такою й нині), то у діяльності інших діячів цього наукового кола виявляється більше ознак спрямованості іноземною розвідкою.

Зокрема, це стосується відомого науковця Юлії Крістевої (*Julia Kristeva*), що народилася в Болгарії та закінчила там Софійський університет, а у 1965 р. переїхала до Парижа (спочатку для наукової діяльності, а потім і на постійне проживання). За розсекреченими даними болгарських спецслужб, тривалий час свого проживання за кордоном Крістева співпрацювала з безпековими органами Болгарії під кодовим ім'ям «Сабіна».

Згідно з оприлюдненими даними (Ю. Крістева активно заперечує факт такої співпраці і вважає всю цю історію фальшивкою) вона свідомо співпрацювала з безпековими структурами (принаймні до середини 70-х років), була на постійному контакті з куратором з посольства Болгарії у Франції та передавала йому відомості щодо ситуації всередині творчої спільноти, дані про інших громадян Болгарії, які працюють у Франції (наприклад, на *Radio Paris*).

Водночас зазначається, що співробітництво було не завжди вдалим і Крістева була не дуже ефективним агентом. Але вочевидь, для розвідувальних служб Болгарії вона була цінною не тільки і не стільки як джерело інформації, а як людина, яка своїм авторитетом могла просувати комуністичні ідеї (яких вона загалом дотримувалася), розширюючи базу підтримки радянського блоку у світі⁷⁷. Її діяльність (так само як і багатьох інших) не викликала підозри чи особливої уваги з боку контррозвідувальних органів Франції.

Неспроможність західних держав притягти до відповідальності агентів впливу (навіть тоді, коли їхню вину було належним чином підтверджено) всіляко стимулювало СРСР до розширення своєї інформаційної присутності в Європі. З кінця 70-х до середини 80-х років Радянський Союз системно збільшував свої внески в інформаційну роботу агентів за кордоном, що може бути пояснено не лише розумінням важливості такої діяльності, а й тим, що Захід не може знайти спосіб протистояти роботі таких агентів.

Відносно вдала спроба Франції протистояти діяльності агентів впливу (справа П.-Ш. Пате) мала, швидше, демонстраційний характер і навряд чи може вважатися успішним кейсом. Крім того, ця спроба була поодиноким, а незначний строк покарання (5 років) за всіх складнощів слідства в доведенні вини навряд чи міг зупинити тих, хто хотів співробітничати з радянською розвідкою саме у форматі агентів впливу.

⁷⁷ Was the Philosopher Julia Kristeva a Cold War Collaborator? // The New Yorker [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.newyorker.com/news/dispatch/was-the-philosopher-julia-kristeva-a-cold-war-collaborator>

Протидія агентам впливу у сучасних військово-політичних умовах: досвід демократичних країн

Наразі увагу більшості демократичних країн зосереджено на протидії впливам на виборчі процеси. Масштаби діяльності агентів впливу у цій сфері є досить значними, від використання можливостей соціальних медіа до більш класичних підходів до впливу на громадську думку та осіб, які ухвалюють рішення.

Протягом останніх 3-4 років сторонні впливи на функціонування політичних систем демократичних держав (частиною яких є виборчий процес) істотно посилюються. І не лише з боку Російської Федерації, а й низки інших країн, які прагнуть розширити зону свого геополітичного впливу, тиснучи на політичний порядок денний інших держав. Відслідковування цих впливів, намагання їх мінімізувати та притягнути до відповідальності винних у їх реалізації викликала появу різноманітних ініціатив у багатьох країнах.

США

Парадоксально, але навіть найбільш помітна подія, яка могла би бути трактована як робота своєрідних «колективних агентів впливу» або спроба створення квазімережі агентів впливу (з-поміж осіб, наближених до чинного президента США) в межах поточного розслідування щодо втручання у виборчу кампанію 2016 р. кваліфікується американським слідством за іншими статтями кримінального права⁷⁸. Зокрема, обвинувачення 12 агентам Головного управління Генерального штабу Військових сил РФ (ГУ ГШ ВС РФ)⁷⁹ були висунуті за параграфами:

§ 2. – «Основні принципи»⁸⁰;

§ 371 – «Змова з метою нападу чи шахрайства проти Сполучених Штатів»⁸¹;

§ 1028A – «Кваліфікована крадіжка персональних даних»⁸²;

§ 1030 – «Шахрайство та інша активність, пов'язана з комп'ютерами»⁸³;

§ 1956 – «Використання інструментів для відмивання коштів»⁸⁴;

§ 3551 – «Вердикт»⁸⁵.

⁷⁸ 18 U.S. Code [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18>

⁷⁹ Special Counsel Indictment, July 13, 2018 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.documentcloud.org/documents/4598904-Special-Counsel-Indictment-July-13-2018.html>

⁸⁰ Principles [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/2>

⁸¹ Conspiracy to commit offense or to defraud United States [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/371>

⁸² Aggravated identity theft [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1028A>

⁸³ Fraud and related activity in connection with computers [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1030>

⁸⁴ Laundering of monetary instruments [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1956>

⁸⁵ Authorized sentences [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/3551>

Майже аналогічні обвинувачення було висунуто й «Агентству інтернет-досліджень»⁸⁶: додано § 1349 («Спроба та змова»)⁸⁷, але виключено §§ 1030 та 3551.

Крім того, проти щонайменше 8 осіб з оточення Д. Трампа ведеться розслідування⁸⁸ щодо їхніх контактів з російською стороною до, під час та після виборів, але здебільшого обвинувачення висуюються за § 1001 – «Заяви та позиції загалом»⁸⁹. На даний момент частині цих осіб винесено вирок (переважно за ухиляння від сплати податків⁹⁰), ще частина пішла на угоду зі слідством⁹¹.

Причина такого перебігу процесу – процедурні особливості доведення тих чи інших злочинів. Для діяльності агентів впливу найбільш простою (з погляду формування доказової бази) є саме документування та притягнення їх до відповідальності за інші види злочинів (про що докладніше див. нижче).

Водночас американське законодавство містить норми, що мають ускладнювати діяльність іноземних агентів на території США і за порушення яких передбачено санкції. Йдеться передусім про прийнятий у 1938 р. «Закон про реєстрацію іноземних агентів» (*FARA*; §§ 611–621 Розділу 22 *U.S. Code*) та § 951 Розділу 18 *U.S. Code* («Агенти іноземних урядів»).

За результатами загального аудиту дотримання *FARA* (вересень 2016 р.)⁹², його вимоги не виконуються з середини 1990-х років. Закон був неодноразово модифікований, причому найбільш критичними стали правки 1966 р. Базова рамка цих змін була пов'язана з тим, що, на думку тодішнього уряду США, змінився сам характер діяльності осіб, які потрапляли під дію *FARA*. Якщо в 1938 р. йшлося про діяльність осіб, які намагалися займатися саме підривною діяльністю чи політичною пропагандою, то в період Холодної війни підривна діяльність змінилася на політичний лобізм, а лобісти хотіли не підривати політику як таку, а впливати на неї в інтересах своїх клієнтів⁹³. Принциповими стали положення про необхідність доводити, що вплив на політику США дійсно був метою діяльності агента⁹⁴, а також про те, що іноземними агентами є лише особи, які діяли за безпосередньою вказівкою та/або бажанням іноземних організацій (*direction and control of a foreign principal*)⁹⁵.

Це істотно ускладнило притягнення до відповідальності суб'єктів, які потрапляли під дію Закону. Як наслідок у 1966–2015 рр. за порушення Закону було відкрито лише 7 справ, з яких 3 завершилися обвинувальними вирокami саме за *FARA*, а 2 взагалі відхилені.

Але поправки до Закону є лише однією з причин ситуації незначної кількості справ і вироків за *FARA*. Ще однією причиною є плутанина із застосуванням *FARA* та § 951. Водночас, як зазначають дослідники, нові форми діяльності «шпигунського штабу» роблять різницю між зазначеними законами дедалі менш очевидною⁹⁶.

⁸⁶ Case 1:18-cr-00032-DLF [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.justice.gov/file/1035477/download>

⁸⁷ Attempt and conspiracy [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1349>

⁸⁸ Перелік звинувачених осіб та суть звинувачень див.: <https://www.esquire.com/news-politics/a13122012/robert-mueller-russia-investigation-charges/>

⁸⁹ Наприклад, див.: Case 1:17-cr-00182-RDM [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.justice.gov/file/1007346/download>

⁹⁰ Manafort convicted on 8 counts; mistrial declared on 10 others [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.washingtonpost.com/world/national-security/manafort-jury-suggests-it-cannot-come-to-a-consensus-on-a-single-count/2018/08/21/a2478ac0-a559-11e8-a656-943eefab5daf_story.html?noredirect=on&utm_term=.4253bddf2103

⁹¹ Money and Loyalty: Inside the Dramatic Trump-Cohen Rift [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.voanews.com/a/money-loyalty-inside-dramatic-trump-cohen-rift/4544535.html>

⁹² Audit of the National Security Division's Enforcement and Administration of the Foreign Agents Registration Act [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://oig.justice.gov/reports/2016/a1624.pdf>

⁹³ The Foreign Agents Registration Act (FARA) : A Legal Overview [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://fas.org/sgp/crs/misc/R45037.pdf>

⁹⁴ What is FARA? Understanding the Foreign Agents Registration Act [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.publicintegrity.org/2018/05/31/21806/understanding-foreign-agents-registration-act>

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Spy versus spy: the two alleged agents of foreign powers sitting in the Alexandria jail, part two (Mariia) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.emptywheel.net/2018/09/03/spy-versus-spy-the-two-alleged-agents-of-foreign-powers-sitting-in-the-alexandria-jail-part-two-mariia/>

Зараз у суді наявні дві справи, фігуранти якої обвинувачуються відповідно за *FARA* та §951: П. Манафорта та М. Бутіної.

Оскільки *FARA* стосується лише політичного лобізму (*political or quasi-political capacity*)⁹⁷, поширення інформації в комерційних, культурних, наукових і релігійних цілях *FARA* не стосується. Не стосується *FARA* також «замовники», які не визначені переліком, наведеним у § 611. Натомість § 951 звужує коло «замовників» виключно до «іноземних урядів» та охоплює неполітичну діяльність.

Манафорт формально діяв як «політичний лобіст» для закордонного замовника (*agent of foreign principal*), зокрема уряду України та Партії регіонів⁹⁸. Американські ЗМК використовують на позначення його діяльності вираз *influence peddler*⁹⁹, тобто «поширювач впливу».

М. Бутіна обвинувачується як «агент іноземних урядів» (*agent of foreign governments*)¹⁰⁰, до яких належать не тільки самі уряди, а й іноземні політичні партії, особи чи організації поза межами Сполучених Штатів та будь-які суб'єкти, організовані відповідно до законів іноземної держави або з основним місцем діяльності в іноземній державі¹⁰¹. У результаті М. Бутіну обвинувачують як «особу, яка погоджується діяти на території Сполучених Штатів, керована або контрольована іноземним урядом чи офіційною особою» або є «агентом країни, яку Президент визначає [у доповіді Конгресу] загрозою національній безпеці Сполучених Штатів»¹⁰². До складу її злочину відносять намагання використати впливових громадян США, зокрема для створення каналу взаємодії між урядовими структурами США та урядом РФ, формування мережі отримання інформації, публікацію статей відповідного характеру в американських виданнях тощо за безпосереднього зв'язку та отримання вказівок від російського істеблішменту. До цього часу адвокат М. Бутіної намагається переконати всіх, що її має бути засуджено за *FARA*, тобто за невиконання/порушення вимоги реєстрації. Адже на агента, якого буде засуджено за § 951, очікує вдвічі довший термін ув'язнення.

У процесі розслідування втручання РФ у виборчий процес у США представники Міністерства юстиції США та конгресмени неодноразово порушували питання про ефективність функціонування *FARA* в його нинішньому вигляді та акцентували увагу на тому факті, що багато американських компаній розглядають його порушення як допустиме. Відповідно до вказаного аудиту з обраного для перегляду пакета файлів компаній, що підпали під дію *FARA*, 62 % реєстрацій за *FARA* відбулися із запізненням, як мінімум 50 % реєстрантів *FARA* із запізненням подавали хоча б один свій звіт, а 15 % взагалі перестали подавати звіти. Крім того, і Мін'юст США, і ФБР знають, що окремі особи та організації інтенсивно шукають будь-яких можливостей для уникнення необхідності реєстрації за *FARA*¹⁰³.

Сьогодні триває активна дискусія щодо реорганізації *FARA*. Серед іншого пропонується створити спеціальний підрозділ в межах Мін'юсту США для контролю за *FARA*, висувається вимога до Мін'юсту США розробити цілісну стратегію для забезпечення *FARA* та прибрати із законодавства можливості для окремих категорій осіб чи компаній уникати реєстрації за вимогами *FARA*¹⁰⁴.

⁹⁷ Foreign agents registration act [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.justice.gov/nsd-fara>

⁹⁸ Spy versus spy: the two alleged agents of foreign powers sitting in the Alexandria jail, part one (Paulie) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.emptywheel.net/2018/08/30/spy-versus-spy-the-two-alleged-agents-of-foreign-powers-sitting-in-the-alexandria-jail-part-one-paulie/>

⁹⁹ Foreign influence peddlers show face in wake of Manafort woes [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.rollcall.com/news/politics/influence-peddlers-reveal-themselves-in-wake-of-manafort-woes>

¹⁰⁰ Spy versus spy: the two alleged agents of foreign powers sitting in the alexandria jail, part two (Mariia) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.emptywheel.net/2018/09/03/spy-versus-spy-the-two-alleged-agents-of-foreign-powers-sitting-in-the-alexandria-jail-part-two-mariia/>

¹⁰¹ General FARA frequently asked questions [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.justice.gov/nsd-fara/general-fara-frequently-asked-questions#1>

¹⁰² 18 U.S. Code § 951 – Agents of foreign governments [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/951>. Певні винятки див. там само.

¹⁰³ The revival of the Foreign Agents Registration Act: what you should know and what to do next [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=07c267c6-0759-458f-9ccb-b0fabcf634d1>

¹⁰⁴ Disclosing Foreign Influence Act [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/senate-bill/2039>

Водночас існує два аспекти суті Закону, які роблять його відносно умовним механізмом саме *протидії* агентам впливу:

- він працює передусім як механізм обізнаності уряду та громадян США щодо джерела пропаганди. Реєстрація, що передбачає періодичне оприлюднення відносин таких агентів із зарубіжним керівником, а також конкретизацію діяльності, надходжень і виплат на її підтримку, допомагає уряду та американським громадянам оцінити заяви та діяльність таких осіб у світлі їхньої функції як іноземних агентів;
- він передбачає лише реєстрацію агентів, але жодним чином не обмежує їхню діяльність¹⁰⁵.

Естонія

З проблемою агентів впливу стикаються й країни Балтії. Зокрема, за наявними даними¹⁰⁶, такі агенти залучені до довгострокових акцій інформаційного впливу на населення Литви, Латвії та Естонії. Одна з викритих операцій здійснювалася через Олександра Корнілова – члена Координаційної ради російських співвітчизників у Естонії, яка опікується захистом прав російськомовних громадян у цій державі.

Такі «національні координаційні ради» створюють широку мережу координаційних рад і входять до Всесвітньої координаційної ради російських співвітчизників, які проживають за кордоном, базованої у Москві (формально є недержавним об'єднанням, але де-факто тісно співпрацює з російською владою).

Згідно з даними, які отримали естонські журналісти, О. Корнілов, який насправді був співробітником МІА «Росія сьогодні», курував роботи трьох порталів *Baltnews* – по одному для кожної держави. За його словами, всі портали мали принципово неполітичний та розважальний характер. Насправді він у тісній координації зі співробітниками російської інформаційної структури наповнював інформаційний простір балтійських держав потрібними Росії матеріалами. Кошти на цю діяльність він отримував через підставні компанії, створені поза межами Росії. Правда про діяльність цих сайтів стала надбанням громадськості лише через те, що проти Корнілова були порушені кримінальні справи, зокрема за статтями податкового законодавства.

Ця схема діяльності сьогоднішньої Росії, схоже, є типовою, адже майже аналогічно розвивається справа затриманого в Україні К. Вишинського.

Сінгапур

Хоча найбільші занепокоєння діяльністю російських агентів щодо дестабілізації демократичних інститутів висловлюють держави Європи й США, але практичні кроки щодо протидії агентам впливу здійснюються переважно в Азії, де значна кількість країн занепокоєна зростанням військової, економічної та політичної могутності Китаю та спробами цієї держави поширювати свій вплив на держави регіону.

Наприклад, актуалізувалася протидія китайським агентам впливу у Сінгапурі. 4 серпня 2017 р. Міністерство внутрішніх справ Сінгапуру офіційно позбавило права на проживання в країні двох громадян США – Хуанг Джі (*Huang Jing*) та його дружину Ширлі Янг Ксіупінг (*Shirley Yang Xiuping*) за співпрацю¹⁰⁷ з іноземним урядом з метою впливу на зовнішню політику Сінгапуру та суспільну думку. Міністр внутрішніх справ Сінгапуру підкреслив, що Хуанг Джі, який обіймав посаду професора з американо-китайських відносин у Школі публічної політики Лі Кван Ю (*Lee Kuan Yew School of Public Policy*)¹⁰⁸, був ідентифікований саме як агент впливу іноземної країни¹⁰⁹.

¹⁰⁵ General FARA frequently asked questions [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.justice.gov/nsd-fara/general-fara-frequently-asked-questions#1>

¹⁰⁶ This is how Russian propaganda actually works in the 21st century [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.buzzfeednews.com/article/holgerroonemaa/russia-propaganda-baltics-baltnews>

¹⁰⁷ За версією МВС, дружина була повністю обізнаною щодо діяльності чоловіка.

¹⁰⁸ Школа працює на базі Національного університету Сінгапуру.

¹⁰⁹ LKY School professor Huang Jing banned, has PR cancelled, for being agent of influence for foreign country [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.straitstimes.com/singapore/lky-school-professor-huang-jing-banned-has-pr-cancelled-for-being-agent-of-influence-for>

В офіційному¹¹⁰ документі МВС Сінгапуру підкреслено, що Хуанг Джі «умисно взаємодіяв з розвідувальними органами та агентами іншої країни та співпрацював з ними з метою впливу на зовнішню політику уряду Сінгапуру та суспільну думку у Сінгапурі. Він залучав впливових сінгапурців та надавав їм те, що сам називав «привілейованою інформацією» щодо іноземної країни, щоб позитивно вплинути на їхню думку щодо цієї країни. Хуанг також залучав інших людей до своєї діяльності». У документі наводяться й деякі приклади діяльності Хуанг Джі. Зокрема, за версією МВС, він спрямовано надав «привілейовану інформацію» одному з керівників Школи публічної політики, знаючи, що той передасть її високопосадовцю, який безпосередньо впливає на формування зовнішньої політики Сінгапуру.

У повідомленні МВС не вказано, з представниками якої саме розвідувальної служби взаємодіяв Хуанг Джі, але вважається, що це були спецслужби КНР. Водночас цю акцію офіційного Сінгапуру окремі оглядачі пропонують розглядати в більш широкому контексті поточних складних відносин між Сінгапуром і Китаєм, у якому історія з Хуанг Джі є лише елементом і не має до його реальної діяльності жодного стосунку¹¹¹.

Австралія

Істотне занепокоєння можливістю впливу на політичну систему країни з боку Китаю висловлює і Австралія. У 2016 р. прем'єр-міністр Австралії М. Тарнбул (*Malcolm Turnbull*) звернувся до розвідувальних служб країни з метою отримати комплексний звіт з питань зовнішнього впливу на Австралію. Звіт було підготовлено, але його текст засекречений.

Загальний висновок розвідувальних служб полягав у тім, що вся система державного управління інфільтрована іноземними агентами («інфільтрований кожен рівень австралійського уряду, згори і до місцевих рад»)¹¹². Китай дійсно посилює свою економічну та політичну присутність у Австралії. Зокрема, у 2016 р. австралійські бізнесмени, які мають зв'язки з КНР, надали австралійським політичним партіям 5,5 млн дол. Крім того, є підозри, що Компартия КНР впливає на китайську меншину в Австралії (зокрема, через посольство КНР у Австралії)¹¹³.

Реакцією на звіт став пакет змін до законодавства, спрямований на посилення протидії діяльності іноземних держав та їхніх представників на території Австралії. У грудні 2017 р. уряд Австралії представив перший проект законодавчих змін, що його Генеральний прокурор Австралії К. Портер (*Christian Porter*) назвав «найбільш серйозним переглядом контррозвідувального законодавства з 70-х років ХХ сторіччя»¹¹⁴. Розширення законодавства стосується додавання 38 нових кримінальних статей, включаючи крадіжку торгових секретів у інтересах іноземних урядів та розширення визначення «шпигунства».

Одна з основних новел нового законодавства – зробити незаконним здійснення будь-якої прихованої діяльності в інтересах іноземної держави, якщо така діяльність спрямована на справляння впливу на процеси в австралійській політиці. Строк покарання за такі злочини може сягати 20 років. Важливо, що оновлене законодавство передбачає «необачне» (*reckless*) здійснення діяльності в інтересах іноземної держави.

¹¹⁰ Cancellation of Singapore permanent residence (SPR) status – Huang Jing and Yang Xiuping [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://drive.google.com/file/d/0B_Vobbbbee7gyUW5POXdCdFBERjA/view. Цікаво, що на сайті МВС цей документ більше не доступний і зберігся лише у публікаціях ЗМІ.

¹¹¹ Zuraidah Ibrahim. What Singapore is saying by expelling China hand Huang Jing // South China Morning Post [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.scmp.com/week-asia/opinion/article/2106497/what-singapore-saying-expelling-china-hand-huang-jing>

¹¹² Borys S. China's «brazen» and «aggressive» political interference outlined in top-secret report // ABC News Online [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.abc.net.au/news/2018-05-29/chinas-been-interfering-in-australian-politics-for-past-decade/9810236>

¹¹³ The Chinese Communist Party's power and influence in Australia [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.abc.net.au/news/2017-06-04/the-chinese-communist-partys-power-and-influence-in-australia/8584270>

¹¹⁴ Australian Law targets foreign interference. China is not pleased [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.nytimes.com/2018/06/28/world/australia/australia-security-laws-foreign-interference.html>

Наприклад, Розділ 92 «Іноземний вплив» Закону «Поправки до національного законодавства з національної безпеки (Шпигунство та іноземний вплив)»¹¹⁵ містить ключову статтю 92.2 «Злочинне навмисне іноземне втручання», санкція за якою передбачає до 20 років ув'язнення. Під поняття «іноземний вплив» потрапляють такі дії:

- вплив на політичні чи урядові процеси Співдружності (*Commonwealth*), держави чи території;
- вплив на здійснення (в Австралії та поза її межами) австралійських демократичних чи політичних прав або обов'язків;
- підтримка діяльності іноземної розвідки;
- завдання шкоди національній безпеці Австралії.

З іншого боку, стаття 92.3 «Необачне іноземне втручання» (з усіма аналогічними параметрами, але за умови, що діяльність особи була «необачною») передбачає до 15 років. Підрозділ «С» цього самого розділу містить статтю 92.7 «Усвідомлена підтримка іноземної розвідувальної організації» (до 15 років позбавлення волі), але так само і 92.8 «Необачна підтримка іноземної розвідувальної організації» (наприклад, коли особа надає ресурси чи матеріальну підтримку певній організації або особі, яка є співробітником організації, що виявиться іноземною розвідувальною організацією) – до 10 років позбавлення волі. Аналогічні за суттю статті 92.9 «Усвідомлене фінансування або отримання коштів від іноземної розвідувальної організації» та 92.10 «Необачне фінансування або отримання коштів від іноземної розвідувальної організації».

Також Закон запроваджує жорсткі обмеження на іноземну фінансову допомогу, передусім політичну. За аналогією з американським законом *FARA* створюється публічний реєстр іноземних лобістів (до такого реєстру потрапили не лише окремі особи, а й церковні установи, правозахисні групи та благодійні організації, що мають міжнародні інтереси чи закордонне фінансування). Відповідно до норм оновленого Закону будь-яка особа, яка здійснює загальне політичне лобіювання або будь-яку комунікативну діяльність з метою політичного впливу від імені іноземної держави, повинна зареєструватися в уряді протягом 14 днів¹¹⁶. Генеральний прокурор отримав повноваження в односторонньому порядку називати тих чи інших осіб «іноземними агентами».

Від анонсу Проекту закону в 2017 р. і аж до моменту прийняття Закону в червні 2018 р. він зазнавав постійної критики. Передусім правозахисні групи, журналісти та науковці зазначали, що запропоноване розширене трактування «шпигунства» може спричинити обмеження демократичних прав і свобод і параліч їхньої діяльності. За певних умов під дію Закону можуть потрапити «викривачі» та активісти, якщо вони розголошують таємну інформацію, навіть якщо таке розголошення обслуговує суспільний інтерес¹¹⁷. З певними зауваженнями виступили й міжнародні структури (Спеціальний доповідач ООН з питань захисту права на свободи думки та висловлювань¹¹⁸, Американська торгова палата¹¹⁹). Загалом до Законопроекту на етапі проходження було подано 60 поправок.

На відміну від Західних держав Австралія вирішила протидіяти іноземному втручанням в інший спосіб. Якщо США та європейські країни здебільшого занепокоєні використанням соціальних медіа з метою дезінформації та здійснення операцій впливу, то австралійський уряд фактично вдався до регулювання більш традиційних форм впливу – підкупу, співпраці з іноземною розвідкою тощо. Наве-

¹¹⁵ National Security Legislation Amendment (Espionage and Foreign Interference) : Bill 2018 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/search/display/display.w3p;db=LEGISLATION;id=legislation%2Fbills%2Fr6022_aspassed%2F0001;query=id%3A%22legislation%2Fbills%2Fr6022_aspassed%2F0000%22;rec=0

¹¹⁶ What's in Australia's New Laws on Foreign Interference in Domestic Politics [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.lawfareblog.com/whats-australias-new-laws-foreign-interference-domestic-politics>

¹¹⁷ How Australia's Espionage Laws Could Silence Whistle-Blowers and Activists [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.nytimes.com/2018/01/30/world/australia/australia-espionage-law.html>

¹¹⁸ Review of the National Security Legislation Amendment (Espionage and Foreign Interference) : Bill 2017, Submission 30 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.aph.gov.au/DocumentStore.ashx?id=11baa08b-7997-47cd-acd5-43de6c7c064a&subld=563605>

¹¹⁹ American lobbyists, universities hit back at foreign influence bill [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.smh.com.au/politics/federal/american-lobbyists-universities-hit-back-at-foreign-influence-bill-20180122-h0miwj.html>

дені зміни до законодавства мало стосуються соціальних медіа (та інтернет-ресурсів взагалі), хоча коментарі¹²⁰ окремих політичних діячів в Австралії свідчать про те, що така ймовірність існує (зобов'язання для соціальних медіа зареєструватися як «іноземний агент»).

Вочевидь, це зумовлено кількома причинами.

Передусім відсутність гучних випадків використання дезінформації для впливу на політичні процеси в Австралії через соціальні мережі.

По-друге, австралійський уряд розуміє свої обмежені можливості впливу на великі інтернет-компанії з метою змусити їх дотримуватися певних вимог. Наприклад, австралійський уряд у червні 2017 р. частково змінив систему оподаткування, внаслідок чого всі австралійські споживачі мають сплачувати податок у 10 % від вартості будь-якої покупки, здійсненої он-лайн за кордоном і доставленої до Австралії. У відповідь компанія «Amazon» заборонила австралійським користувачам заходити на американський сайт компанії і переспрямовує їх на нещодавно відкритий сайт в Австралії¹²¹.

Підсумовуючи, доводиться констатувати, що жодна з наведених спроб боротьби не може бути прикладом протидії агентам впливу. Вимога реєстрації іноземних агентів за *FARA* не обмежує їхньої діяльності, а відсутність зрозумілої та ефективної системи контролю дотримання функціонування *FARA* та плутанина із застосуванням різних параграфів кримінального кодексу США робить *FARA* малоефективним. Спроби уряду США «реанімувати» Закон поки що є не надто успішними. Можливо, більш вдалим буде досвід Австралії, яка доповнила американську практику більш істотними санкціями. Проте справедливість цього припущення може підтвердити лише практика правозастосування нових норм.

¹²⁰ Facebook may have to register as agent of 'foreign influence' in Australia [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.theguardian.com/australia-news/2018/apr/17/facebook-may-have-to-register-as-agent-of-foreign-influence-in-australia>

¹²¹ Amazon to block Australians from using US store after new GST rules [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.theguardian.com/australia-news/2018/may/31/amazon-to-block-australians-from-using-us-store-after-new-gst-rules>

Правові можливості протидії агентам впливу в Україні

Незважаючи на численні заклики громадськості¹²² протидіяти ворожим агентам впливу, ця проблема не має готового розв'язку, зокрема юридичного. У чинному українському законодавстві можна виокремити дві ключові статті Кримінального кодексу, що можуть стосуватися діяльності агентів впливу.

Перша – ст. 110 «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України»: *«умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами [Виділено авт.] до вчинення таких дій».*

Проблемою застосування цієї статті стосовно агентів впливу є те, що вони зрідка вдаються до прямих, надто публічних, закликів (навіть у розповсюджуваних матеріалах) до будь-яких відверто антидержавницьких дій. Як зазначалося, мімікрія під «державника»/активна державницька позиція є одним з механізмів забезпечення ефективності роботи агента впливу, а прихованість дій є одним з основних критеріїв визначення поняття «агент впливу».

Отже, на практиці під дію цієї статті потрапляють переважно екзальтовані особи, вороже налаштовані до держави. Це доводить судова практика: у період 2014–2018 рр. було винесено вироки майже у 300 справах, що містять згадки статті 110, але докладніший аналіз таких справ свідчить, що вони стосуються переважно поширення друкованих та електронних агітаційних матеріалів «ДНР/ЛНР» (що містять прямі заклики до повалення влади), написання окремих мистецьких творів, що також закликають до повалення влади, або виступи на ТБ із відповідними закликами.

Водночас в окремих випадках згадуються діяння, які могли б бути кваліфіковані як вербування агентів впливу. Наприклад, у лютому 2014 р. російські спеціальні служби завербували мешканців Криму, які були направлені до Миколаївської області з метою ведення агітаційної роботи щодо виходу області зі складу України, а також для формування мережі агітаторів.

Друга – ст. 111 «Державна зрада»¹²³: *«Державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України», за якою порушник карається позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої.*

¹²² Див., напр.: Іноземні агенти – загроза громадянському суспільству? [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.prostir.ua/?focus=inozemni-ahenty-zahroza-hromadyanskomu-suspilstvu-video-diskusiji>

¹²³ Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print1452601635405265>

Однак положення цієї статті мають низку «вузьких місць», що зрештою ускладнюють її використання для протидії агентам впливу.

- Об'єктивну сторону злочину сформульовано надзвичайно широко та нечітко, що частково спрощує процес відкриття справ, проте з робить вкрай складним доведення вини.
- Однією з причин нечіткості та можливостей широкого трактування (як для обвинувачення, так і для виправдання) є відсутність визначення поняття «підривна діяльність» в українському законодавстві. З офіційних документів «підривна діяльність» *згадується* в Доктрині інформаційної безпеки України¹²⁴. До змісту цього поняття правники відносять широкий спектр діянь¹²⁵, так чи інакше пов'язаних зі шкодою національній безпеці, отже, під неї підпадають майже всі статті КК, що належать до Розділу I «Злочини проти основ національної безпеки України». Це робить незрозумілим виділення поняття саме у ст. 111 та ускладнює обвинувачення саме в державній зраді.
- Обвинувачення у державній зраді не можуть висуватися іноземному громадянину або особі без громадянства, навіть якщо він надає допомогу в проведенні підривної діяльності проти України. Відповідно до ст.ст. 111 та 114 КК України, якщо іноземний громадянин/особа без громадянства не передає і/або не збирає відомостей, що становлять державну таємницю, не вдається до дій, описаних у ст. 110 КК (громадянство не вказується), або ст.ст. 330, 381 КК, пов'язаних з відомостями та поширюваних на іноземних громадян та осіб без громадянства, їх неможливо звинуватити ані як шпигунів, ані як державних зрадників.

Аналіз суті окремих справ з Єдиного реєстру судових рішень щодо застосування ст. 111 доводить, що вироки виносилися за діями: збір інформації про військові об'єкти в інтересах іноземної держави¹²⁶, шпигунство¹²⁷, перехід на бік ворога¹²⁸, вербування з метою угону військового літака¹²⁹, отримання зброї з РФ та поставка боєприпасів.

З усіх справ, щодо яких суди дійшли до вироку, лише дві виділяються як такі, що можуть стосуватися діяльності агентів впливу.

Перша¹³⁰ – щодо двох осіб, які системно здійснювали підтримку «ДНР/ЛНР» та перебували постійно в контакті з розвідувальними органами іноземної держави. Серед їхніх дій: організація публічних акцій в Москві на підтримку «ДНР/ЛНР», постановка завдань мешканцям Донецька надавати у коментарях європейським ЗМК неправдиві дані про ситуацію в регіоні, діяльність ВСУ та державну владу України. Також один з них готував групу з 10 осіб (мешканців Донецька) для візиту до Брюсселя «і проведення інтерв'ю перед європейськими засобами масової інформації з метою викладення завідомо неправдивої інформації щодо збройного конфлікту на території України та дискредитації дій державної влади України за грошову винагороду в сумі 500 доларів США кожному». Ці особи давали інтерв'ю російським ЗМК, в яких подавали викривлену інформацію про ситуацію на Донбасі, організували акції протесту по всій території України тощо.

¹²⁴ Доктрина інформаційної безпеки України : Указ Президента України № 47/2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

¹²⁵ Загинеї З. Надання допомоги в проведенні підривної діяльності проти України як спосіб вчинення державної зради [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/11-2016/zaginej.pdf>

¹²⁶ Див. справи з Єдиного реєстру судових рішень за адресами: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40635983>; <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42626608>; <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43218306>; <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53543315>; <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61460859>; <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71060981>

¹²⁷ Справа з Єдиного реєстру судових рішень за адресою: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66924982>; <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71755732>;

¹²⁸ Див. справи з Єдиного реєстру судових рішень за адресами: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72174943>; <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72084416>; <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70280831>

¹²⁹ Справа з Єдиного реєстру судових рішень за адресою: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66924982>; <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58673008>

¹³⁰ Справа з Єдиного реєстру судових рішень за адресою: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55977478>

Першу особу було засуджено до 11 років ув'язнення, другу – до 10. Водночас така діяльність лише частково може відноситися до діяльності агентів впливу, адже обвинувачені особи не приховували свої дії, перебували не на території України, виконуючи, швидше, роль координаторів підривної діяльності, ніж безпосередньо агентів впливу. На протипагу цьому друга справа є більш відомою та контроверсійною – справа проти «ОСОБА_1»¹³¹.

Кейс «ОСОБА_1»

Характер обвинувачень з боку СБУ щодо «ОСОБА_1», який називає себе українським журналістом, повністю вкладалися в розуміння діяльності агентів впливу: за версією слідства, він у 2015 р. зняв і розмістив у своєму відеоблозі звернення «Я відмовляюся від мобілізації», усвідомлюючи, що до його думки дослухаються через його суспільну вагу та репутацію. У зверненні він закликав всіх, кого може стосуватися мобілізація, відмовлятися від неї і кілька разів сам підтвердив, що відмовляється мобілізуватися в разі отримання відповідного припису.

Сторона обвинувачення намагалася довести наявність складу злочину за ст. 111, однак суд у своєму рішенні зазначив, що достатніх доказів¹³² саме *«надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України»* надано не було. Крім того, обвинувачення не змогло довести, що матеріали, що їх створював журналіст для російських телеканалів, були оплачені цими телеканалами (у справі є лише один доведений факт переказу грошей на карту обвинувачуваного в розмірі 9950 грн, але неможливо дізнатися, хто його зробив), а той факт, що російські телеканали оплачували його візити на свої телефіри не доводить замовний характер матеріалів. А саме співробітництво з медіа не може вважатися злочином. Ключова теза суду: *«у жодному з наданих стороною обвинувачення належному та допустимому доказі, в тому числі отриманому внаслідок проведення численних негласних слідчих (розшукових) дій, не міститься будь-яких відомостей про те, що вказані публічні виступи «ОСОБА_3» (назва фігуранта у справі. – Авт.) здійснював умисно саме для надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України».*

«ОСОБА_1» був засуджений, але за іншою статтею – ст.114-1 «Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань». Це стало можливим завдяки тому, що у своєму зверненні ОСОБА_1 фактично поширював заклики, які не вповні відповідали дійсності, адже сам він був знятий з військового обліку ще у 2006 р. (про що достеменно знав), а отже, взагалі не підлягав мобілізації. Крім того, суд встановив, що на момент здійснення своєї заяви він не був журналістом жодного ЗМК.

Ця справа – одна з найбільш показових щодо складності доведення вини потенційного агента впливу відповідно до положень чинної статті 111 Кримінального кодексу України. Хоча суду було надано результати експертизи ІСТЕ СБ України, згідно з якими створені ролики *«об'єктивно є однією з форм підривної діяльності проти України на шкоду її обороноздатності у сучасних умовах»*, однак складно довести, що вони створювалися свідомо для допомоги іноземній державі у її підривній діяльності проти України. Надто підривна діяльність також не визначена законодавством. Відсутні й однозначні докази отримання вигоди за таку діяльність, хоча в матеріалах суду є згадки про записи телефонних розмов обвинуваченого та російських журналістів, які ставили йому завдання для підготовки сюжетів. Проте чи можна вважати зиском покриття видатків на проїзд, проживання та добові, суд вирішити не зміг.

Кейс «ОСОБА_2»

За певних обставин схожим чином може завершитися і справа «ОСОБА_2», який також вважає себе журналістом. У справі він фігурував як керівник українського представництва однієї з російсь-

¹³¹ Справа з Єдиного реєстру судових рішень за адресою: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57626315>

¹³² Варто зазначити, що якість окремих матеріалів обвинувачення дійсно викликає зауваження. Наприклад, для доведення статусу російських ЗМК як суб'єктів іноземної держави обвинувачення використало матеріали з «Вікіпедії».

ких інформаційних агенцій, яка насправді юридично припинила існувати у 2013 р. внаслідок реорганізації. Фактично діючи від імені підставної організації, «ОСОБА_2» не мав статусу журналіста, однак і сьогодні в заявах іноземних структур його справа формулюється як «затримання журналіста».

Унаслідок слідчих дій і подальшого затримання в обвинувачуваного було виявлено державні нагороди РФ (зокрема, медаль «За повернення Крима»), 200 тис. дол. у приватній банківській комірці, російський паспорт, угода про співробітництво з МІА «Росія сьогодні» та незареєстрований пістолет. СБУ обвинувачує «ОСОБА_2» у тім, що від початку агресії РФ в Криму він допомагав проводити підривні інформаційні операції на території півострова, а повернувшись до Києва, зібрав довкола себе низку журналістів, спільно з якими створив мережу проросійських медіа в Україні. Щомісячно на забезпечення діяльності мережі він отримував від 53 до 100 тис. євро. Для приховування джерела надходження коштів було використано схему, що включала фіктивну компанію у Республіці Сербія.

Попередні матеріали слідства містять документи, що свідчать про те, що співробітники МІА «Росія сьогодні» в Москві не просто долучалися до роботи мережі, а й надсилали «ОСОБА_2» матеріали, які той мав оприлюднити на своєму сайті. За цю діяльність йому надавалося фінансування та нагороди.

Діяльність «ОСОБА_2» дійсно містить всі ознаки діяльності агента впливу відповідно до зазначених критеріїв і визначення:

- приховував свій зв'язок;
- був інтегрований у суспільство;
- використовував свій суспільний статус в інтересах іншої держави;
- намагався здійснювати вплив на суспільну думку;
- знаходився на зв'язку з іноземною організацією, керувався у своїй діяльності її вказівками (або отримував їх).

Водночас існує ймовірність, що слідчі органи не зможуть переконливо довести наявність завдань від іноземної організації (йдеться про МІА «Росія сьогодні»), спрямованих саме на здійснення підривної діяльності (визначення якої немає), і що «ОСОБА_2» їх виконував (неважливо, отримуючи грошову винагороду за це чи ні). Отже, ця справа може завершитися аналогічно справі «ОСОБА_1», і з обвинувачень залишаться лише незаконне зберігання зброї, ухиляння від сплати податків і фінансові порушення.

Останнє (разом з наявним досвідом періоду Холодної війни та поточним досвідом демократичних держав) порушує більш глобальне питання відокремлення двох важливих елементів боротьби з агентами впливу: їх виявлення та безпосереднє покарання.

Логічно, що покарання здійснюється саме за протиправну діяльність, але функціонування агентів впливу перебуває у настільки неоднозначній сфері інформаційних відносин, що постає питання, чи можливо взагалі цілком однозначно виділити агента впливу з-поміж інших інформаційних діячів (особливо коли це стосується журналістської спільноти) і притягнути його саме за спробу впливу? У такий спосіб, хоча й алогічним, але практично результативним може бути притягнення таких агентів за інші злочини, що взагалі не мають стосунку до їхньої безпосередньої деструктивної діяльності, – передусім за фінансові порушення (які виникають майже завжди). Схожий шлях вже використовують США. Водночас поява значної кількості криптовалют може становити істотну проблему і для цієї стратегії.

Кейс «ОСОБА_3»

До обов'язків «ОСОБА_3» належав, зокрема, переклад зустрічей прем'єр-міністра з іноземними делегаціями. За даними спецслужби, чиновник за завданням російських кураторів збирав за допомогою спеціального устаткування інформацію про діяльність урядових структур, а отримані дані передавав кураторам через електронні канали зв'язку. За версією слідства, «ОСОБА_3» був завербований російськими спецслужбами (попередньо – ГУ ГШ ВС РФ) ще під час його роботи у Посольстві України у США. Дружина «ОСОБА_3» має російське громадянство. «ОСОБА_3» не мав значних фінансових коштів у банках, водночас в декларації за 2016 р. заявив наявність на руках 70 тис. дол.

Хоча справа ще розвивається, але вже на цьому етапі адвокат «ОСОБА_3» поставив під питання левову частку доказів сторони обвинувачення, що повторюватимуться надалі:

- щодо факту співробітництва з іноземною розвідкою;
- щодо належності осіб, з якими контактував обвинувачений, до іноземних розвідок;
- щодо надсилання саме таємних даних.

Кейс П. Манафорта (радники як агенти впливу)

Як зазначалося вище, обвинувачення П. Манафорта у США не загострюють увагу на тій обставині, що П. Манафорт, фактично обіймаючи посаду радника першої особи держави, виступав як агент впливу іншої держави – РФ (принаймні така ймовірність є досить високою). За даними¹³³ *Associated Press*, у 2005 р. П. Манафорт розпочав активне співробітництво з наближеним до В. Путіна російським олігархом О. Дерипаскою, яке завершилося підписанням угоди про співробітництво між ними. За цією угодою П. Манафорт мав щорічно отримувати 10 млн дол. за реалізацію запропонованого ним самим стратегічного плану впливу в інтересах уряду Володимира Путіна – «*Eurasia21*». За деякими даними, така співпраця тривала щонайменше до 2009 р.

Майже одночасно П. Манафорт розпочав співробітництво з Партією регіонів, надаючи їй консультації з широкого кола питань і виступаючи ключовим політтехнологом і політконсультантом як партії, так і її керівника – В. Януковича. Ця співпраця тривала щонайменше до 2016 р., і протягом цього часу П. Манафорт готував пропозиції для керівника держави, здійснював перемовини з іноземними політиками, пропонував рішення для реформування Партії регіонів. Одночасно він наполегливо впроваджував окремі ідеї, спрямовані на послаблення України та суспільно-політичну дестабілізацію. Зокрема, згідно з його власними записами Манафорт (використовуючи ресурси Партії регіонів) свідомо¹³⁴ розбухував ідею антисемітизму в Україні, обвинувачуючи в антисемітизмі опозиційні сили. Подібні дії та поради П. Манафорта політичним керівникам України слід розглядати в контексті його досить тісних зв'язків з російськими бізнесменами та розвідниками.

Станом на 2007 р. внаслідок непрозорої фінансової співпраці між О. Дерипаскою та П. Манафортом останній виявився йому винним близько 19 млн дол. За даними *The Washington Post*, у 2016 р. П. Манафорт направив лист Костянтину Кілімніку, в якому запропонував через нього надавати О. Дерипасці дані з брифінгів у Д. Трампа. Американське слідство підозрювало, що це мало стати однією з форм вирішення конфлікту щодо зазначених 19 млн дол¹³⁵.

Костянтин Кілімнік – керівник офісу П. Манафорта в Києві. За деякими даними¹³⁶, в нього було подвійне громадянство – російське та українське. За даними співробітників офісу Манафорта, вони знали, що Кілімнік у минулому співробітник російської військової розвідки. Він сам повідомив¹³⁷ про це Манафорта, коли наймався на роботу, вказавши, що закінчив ВНЗ за спеціальністю «військовий перекладач».

Спецпрокурор Р. Мюллер вважає, що К. Кілімнік підтримував тісні зв'язки з російською розвідкою принаймні до 2016 р. і, можливо, відіграв певну роль у зламі інформаційних систем Демократичної партії¹³⁸. Можна припустити, що Кілімнік увесь час залишався активним агентом російської розвідки, зокрема працюючи з П. Манафортом.

¹³³ AP Exclusive: Before Trump job, Manafort worked to aid Putin [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://apnews.com/122ae0b5848345faa88108a03de40c5a/manafort-plan-greatly-benefit-putin-government>

¹³⁴ Украинские «друзья» Манафорта: кто, когда и за какие деньги нанимал политтехнолога [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.bbc.com/russian/features-45002090>

¹³⁵ Офис Мюллера обнародовал документы о связи Манафорта и Дерипаски [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://gordonua.com/news/worldnews/investicii-v-teleproekt-v-ukraine-ofis-myullera-obnarodoval-dokumenty-o-svyazi-manaforta-i-deripaski-243575.html>

¹³⁶ Константин Килимник – загадочный партнер Пола Манафорта [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.golos-ameriki.ru/a/kilimnik-manafort/4428629.html>

¹³⁷ Manafort's man in Kiev [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.politico.com/story/2016/08/paul-manafort-ukraine-kiev-russia-konstantin-kilimnik-227181>

¹³⁸ Mueller Draws Line to Russian Spy's Work With Manafort and Gates [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-03-28/mueller-draws-line-to-russian-spy-s-work-with-manafort-and-gates>

За даними *Associated Press*¹³⁹, Кілімнік був широко залучений до розроблення та реалізації «*Eurasia21*». На перших етапах він допомагав Манафорту в розробленні цього документа приховано («виключно як перекладач»), працюючи одночасно на Міжнародний республіканський інститут (*International Republican Institute, IRI*), цілі якого були цілком протилежні тим, що ставив Манафорт. Водночас, виходячи з даних, які отримала *Associated Press*, насправді вже тоді Кілімнік працював на Манафорта як один з головних стратегів. Можна навіть припустити, що Кілімнік не лише допомагав Манафорту в розробленні стратегічного плану, а й був контактною особою, завдяки якій угоди про співпрацю між Манафортом і Дерипаскою взагалі було досягнуто.

Отже, можна стверджувати, що в період роботи на українських політиків, маючи можливість ради-ти керівнику держави, П. Манафорт був фінансово залежним від російських олігархів, наближених до В. Путіна, а роль контактної особи для зв'язку з ними та для виконання доручень у Києві виконував кадровий російський розвідник К. Кілімнік.

Докази того, що це впливало на дії та поради П. Манафорта відсутні, але можна обґрунтовано припу-стити, що або відкрито, або наосліп його посада радника використовувалася іншою державою для здій-снення впливу як на керівництво Української держави, так і на політичний порядок денний в Україні.

Кейси «ОСОБА_4», «ОСОБА_5» та «ОСОБА_6» (політичні/державні діячі як агенти впливу)

Протидія агентам впливу на керівних посадах у системі державної служби (особливо якщо ці поса-ди відносяться до категорії політичних – міністри, керівники комітетів парламенту тощо) є однією з найскладніших проблем. Це зумовлюється як високим соціальним статусом таких агентів, так і їхніми можливостями, з одного боку, виконувати свої завдання, а з другого – протидіяти спробам їх викрити та притягнути до відповідальності.

З 2010 р. по 2013 р. в Україні важливі посади у структурах сектору безпеки і оборони посідали осо-би, які зі значною часткою ймовірності мали, крім українського, громадянство РФ і скеровувалися (принаймні частково) її спеціальними структурами.

Передусім йдеться про «ОСОБУ_4», який лише в 1998 р. звільнився зі Збройних Сил РФ, а у 1991–1998 рр. проходив службу в частинах Чорноморського флоту РФ. У 1998 р. він залишив службу і по-чав працювати в приватних структурах на території України, а з 2010 р. – на керівних посадах у СБУ. При цьому невідомо про його вихід з російського громадянства – найшвидше, весь цей час він зали-шався громадянином РФ.

Оглядачі зазначали, що в нього відсутній належний професійний досвід для обіймання таких по-сад, а ключовим критерієм для його призначення була близькість та досвід роботи у структурах, пов'язаних з экс-президентом України В. Януковичем.

Екс-співробітники СБУ у своїх інтерв'ю зазначали, що в 2013 р. до лав СБУ переводили співробіт-ників ФСБ РФ, і робилося це за дорученнями керівників української спецслужби, які в подальшому перейшли на бік сепаратистів¹⁴⁰ або переходять на території РФ (власне, «ОСОБА_4»). На думку військової прокуратури України, зв'язки між тодішнім керівництвом СБУ та ФСБ РФ були навіть тісні-шими: узгоджувалися та спільно готувалися інформаційні матеріали, спрямовані на дискредитацію протестів 2013–2014 рр. у Києві.

Є непідтвержені відомості про те, що за час керівництва українською спецслужбою «ОСОБА_4» скорочувала структурні підрозділи, фокусом уваги яких була розвідувальна активність РФ.

Неоднозначною була і діяльність низки посадовців Міністерства оборони України в період 2010–2013 рр., хоча безпосередні обвинувачення у співпраці з іншою державою їм ніколи не висувалися.

¹³⁹ Manafort associate far more involved in pro-Russia strategy [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.apnews.com/d51bc6f09e0940aeac2775e57d5f9793>

¹⁴⁰ Наприклад, генерал О. Третяк – колишній керівник СБУ в Луганській області, який, за деякими даними, допомагав захоплювати цю будівлю сепаратистам.

Усі ці міністри наразі перебувають поза межами Української держави і отримали політичний притулок на території РФ або Білорусі.

Так, «ОСОБА_5» після звільнення з посади у сфері зовнішніх відносин не повернувся до України, отримавши статус біженця. В Україні проти нього відкрито кілька проваджень, проте переважно адміністративно-господарського характеру.

Інший посадовець – «ОСОБА_6» – постійно проживає на території РФ. За даними сайту «Миротворець», він особисто був присутнім у Кремлі з приводу «повернення» Криму до складу Росії. Після втечі до РФ він активно діє як бізнесмен та політик на території Криму.

Більшість дій цих керівників, що сьогодні трактується як злочинні або свідомо спрямовані на послаблення сектору безпеки і оборони України, відповідала законним крокам, масштабним програмам «реформ» і гаслам «адаптації до стандартів НАТО». Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень так оцінюють цю діяльність: *«через запроваджену у 2010–2013 рр. практику непрофесійних, але лояльних до влади кадрових призначень розвідувальні, контррозвідувальні та інші спеціальні органи держави були свідомо зруйновані»*¹⁴¹. До практик організованого хаосу у військовій та оборонній сфері фахівці також віднесли: постійні кадрові зміни, декваліфікацію кадрового складу державної служби у сфері національної безпеки, постійне недофінансування ЗСУ, реформування ЗСУ «в ручному режимі», постійне планове скорочення ЗСУ та ліквідацію значної кількості органів військового управління та військових частин, дострокове звільнення осіб молодшого офіцерського складу з лав ЗСУ, системне скорочення оборонного замовлення¹⁴².

Усі зазначені кейси мали і мають місце на тлі триваючої російської агресії. Проте навіть законодавче визнання Росії державою-агресором не має значущих юридичних наслідків через відсутність корегування інших пов'язаних норм законодавства. Відповідно до чинного законодавства структури держави-агресора не є повною мірою «токсичними» для взаємодії. Точніше, така «токсичність» з'являється лише у сенсі ділової економічної співпраці (через те, що частина російських компаній є під санкціями і не може здійснювати господарську діяльність на території України), але адміністративні чи кримінальні наслідки за сам факт взаємодії з цими структурами не передбачені.

Ця проблема є особливо виразною в контексті діяльності агентів впливу, які працюють передусім з громадською думкою. Наприклад, відсутні докази того, що «ОСОБА_1» отримував гроші безпосередньо на території України – «витрати на відрядження» для участі в заходах на російському телебаченні йому компенсувалися вже на території РФ. Проте сама участь громадян України в заходах, організованих іноземною структурою, не є незаконною, оскільки діяльність цих структур не визнана як «підривна» чи «протизаконна». Схожою є ситуація і для «ОСОБА_2».

Водночас роль медіа (або організаційних структур, яким вони підпорядковані) держави-агресора здебільшого полягає не у наданні інструкцій агентам впливу, які можуть бути однозначно кваліфіковані як спрямовані на «підривну діяльність», а у наданні (створенні) своєї інформаційної інфраструктури для донесення потрібних меседжів, що продукуються агентами впливу. Зокрема, це надання телеефірів для представників України (в яких вони завжди або представлені в негативному ключі, або виступають за дружбу з Росією, відіграючи роль «притомних українців»), фінансова підтримка створення мереж інтернет-сайтів (з приховуванням їхньої фактичної належності цим структурам) на територіях інших держав, фінансова або інша підтримка агентів для використання ними публічних [медійних] майданчиків (FB, YouTube тощо).

Інша проблема стосується аналогічного викриття та притягнення до відповідальності агентів впливу, які справляють вплив на осіб, які ухвалюють рішення (або самі є такими особами). Доведення умислу в їхніх діях становить особливу складність, адже часто функції таких осіб безпосередньо ви-

¹⁴¹ Світова гібридна війна: український фронт : монографія [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/2431/>

¹⁴² Там само.

магають від них особливих рішень. Ці рішення мають раціональний ґрунт, але у підсумку працюють не на передбачені цілі. Наприклад, скорочення бюджетних видатків є об'єктивною необхідністю, водночас вибір сфер, в яких здійснюватимуться ці скорочення, може підвищувати конфліктність у суспільстві, рівень невдоволення владою чи знижуватиме обороноздатність держави. Якщо агенти впливу обіймають найвищі керівні посади, то держава практично втрачає можливості для притягнення їх до відповідальності через складність доведення умислу, інспірованого третьою стороною.

Ключові проблеми практичного використання концепції агентів впливу (замість висновків)

Незважаючи на широке використання поняття «агент впливу» в публіцистиці та політичній риторичі, спроби його суто практичного (юридично значущого) застосування викликають значну кількість проблем.

Ключовим залишається питання критеріїв віднесення тих чи інших осіб до агентів впливу та загалом усвідомлення суті поняття «агент впливу». До сукупності таких критеріїв, як прихованість дій, мотивованість діяльності (зиск), «включеність» у культурний/громадський контекст та легітимний високий статус у «цільовому» суспільстві, додаються абсолютно неоднозначні критерії зв'язку з розвідувальними службами, обов'язкового отримання вказівок від них та загалом критерій справляння [потрібного] впливу.

Зокрема, у переважній більшості зазначених підходів до поняття, увага акцентується на тім, що діяльність агента скеровується саме розвідувальною структурою держави, що здійснює вплив. Отже, як агент особа, яка справляє вплив, має штатно (співробітник розвідки) або позаштатно (завербований агент) безпосередньо співробітничати з іноземною розвідкою. Проте дуже часто (особливо в умовах своєрідної «гібридизації апаратів зовнішньополітичного тиску» авторитарних держав) таке обмеження може значно ускладнити доведення належності осіб до агентів впливу. Особливо якщо такого агента скеровує не офіційна розвідувальна структура, а одне із силових (або взагалі формально цивільних) міністерств/структур іншої країни. Прикладом є діяльність митців і діячів культури, які можуть отримувати від іноземного міністерства культури певні інструкції (побажання). За критерієм безпосереднього зв'язку з іноземною розвідкою такі діячі не потраплятимуть до категорії агентів впливу. Крім того, іноземна держава може навмисно поставити завдання справляння впливу організації, що [офіційно] не має стосунку до уряду та розвідувальної діяльності (приклад – «фабрика тролів» Є. Пригожина). У результаті особа, яка діє за вказівкою такої організації, також не потраплятиме до категорії агентів впливу.

Не завжди зрозуміло, що можна вважати справлянням [потрібного] впливу такого агента та чи має оцінюватися його ефективність (і якщо має, то як саме). Найбільш очевидними критеріями оцінки ефективності видаються масовість (кількісні показники аудиторії, до якої було донесено думку агента впливу) та/або оцінка характеру прийнятих рішень (аудиторією, якщо кроки очікувалися від неї, або самого агента, якщо він є особою, яка ухвалює рішення).

Однак конкретизація за сферою діяльності агента створює багато винятків. Наприклад, журналісти як агенти впливу можуть вплинути на значну аудиторію, яка є їхніми читачами, отже, що масовішим є видання (ЗМК), то значнішим є вплив. Але якщо йдеться про видання з незначними накладками, які, проте, справляють значний вплив на життя невеликих груп (територіально-місцева преса) або осіб (ділові видання), то критерій масовості вже не матиме принципового значення. Ще один приклад – діяльність церковних структур. З одного боку, критерій масовості вимірюється кількістю

парафіян, «охоплених» відповідними проповідями, але існує ще практика індивідуального духовного супроводу (зокрема осіб, які ухвалюють рішення, – високопосадовців, політичних діячів, бізнесменів тощо).

Встановлення факту вказівок від іноземної розвідки, вочевидь, є справою контррозвідувальних органів держави. Але питання може поставати вже стосовно того, що можна вважати такою вказівкою і якою вона має бути, щоб стати доказом вини проти агента впливу. Це порушує питання про законність здійснення негласних дій (адже іншим способом такі докази навряд чи можна зібрати) стосовно особи, яка ще не вчинила злочину, а лише користувалася базовим правом людини на свободу думки і висловлювала свою позицію, скажімо, через особисте листування.

Останнє зауваження багато в чому є ключовим для всієї концепції «боротьби з агентами впливу», адже порушує перед практиками (і значною кількістю теоретиків) питання вододолу між реалізацією права на свободу слова та зловживанням такою свободою проти національної безпеки. Справа П. - Ш. Пате засвідчила, що людина може 20 років здійснювати деструктивну діяльність, не потрапляючи в поле зору спеціальних служб (за деякими даними, французька контррозвідка вийшла на Пате випадково: стеження велося за одним зі співробітників радянського посольства, який і зустрівся з Пате). Справа Пате демонструє, що довести факт зловживання свободою слова в інтересах іншої держави буває досить складно, а якщо агент впливу не займається іншою протизаконною діяльністю (наприклад, порушуючи закони про фінансові операції чи збираючи таємну інформацію), покарати його стає майже не можливо.

Водночас, як уже стверджувалося в дослідженні, якщо усвідомлення суті поняття «агент впливу» має практичну сторону, адже через узагальнений опис характеру діяльності дозволить визначити критерії пошуку агентів, з'ясувати механізми та інструменти їхньої діяльності тощо, то закріплення поняття в нормативних документах може лише додатково ускладнити боротьбу з такими агентами. Кожний з наведених у визначенні елементів (складників поняття) вимагатиме доведення, зокрема наявність зв'язку та вказівок від іноземної розвідки, справлений [потрібний] вплив тощо.

Ключовими питаннями превентивних дій у боротьбі з агентами впливу залишається питання «де і як шукати агентів впливу?».

Вочевидь, базовим критерієм пошуку залишається приналежність осіб до певних професійних чи соціальних груп, які є об'єктом першочергового інтересу для іноземних держав. Перелік таких груп може розширюватися через збільшення можливостей доступу до інформації та способів її поширення.

Пріоритетним інструментом роботи з такими «групами ризику» має стати підвищення прозорості їхньої діяльності, під якою розуміється передусім прозорість структури доходів (а можливо, і видатків).

Проблема полягає також у тім, що далеко не завжди агент впливу та «кандидат» в такі агенти має безпосередній фінансовий зиск. Для журналістів це може бути пріоритетний доступ до перших осіб іншої держави чи отримання ними певних міжнародних призів (як варіант – грантово забезпечені відрядження до важливих для журналістів регіонів), для творчих працівників – проведення концертів, творчих вечорів чи виставок, для політичних діячів – запрошення для виступів в контрольованій іншою державою ЗМК тощо. Далеко не всі «зиски» з цього переліку можуть бути відслідковані та мають фінансові показники. Крім того, не завжди вигодоотримувачем може виявитися сам агент впливу – в окремих випадках ним може стати його найближче оточення або особи, яких він сам визначить.

Одним з варіантів утримання ситуації може бути використання трипозиційної схеми, за якою, якщо особа, яка входить до «груп ризику», проголошує тези (або вдається до дій), співзвучні позиціям офіційних осіб іншої держави, та/або отримує «зиск» з боку цієї держави (що може бути встановлено з допомогою моніторингу відкритих джерел), це стає причиною проведення її додаткової перевірки на предмет зв'язків з іноземною розвідувальною структурою/організацією. Встановлена за результатами такої перевірки наявність зв'язку стає основою для проведення повноцінного розслідування.

Питанням, яке в цьому дослідженні не зачіпається, проте є важливим, є кваліфікація суддівського корпусу, що розглядає справи, пов'язані з діяльністю агентів впливу. Якщо в окремих країнах існують спеціальні судові органи, які розглядають справи розвідки або злочини проти національної безпеки,

то в більшості країн (зокрема в Україні) це покладається на суди загальної юрисдикції. Проблема кваліфікації доповнюється питанням допуску суддів до державної таємниці.

Отже, насправді практичних можливостей протидії агентам впливу небагато, але їх реалізація може суттєво ускладнити намір справляти через них потрібний вплив.

Умовно практичні кроки можуть бути розділені на три групи.

Перша – зробити для агентів впливу «токсичною» (небезпечною з погляду права) взаємодію з іноземними структурами, що надають необхідну підтримку їхній діяльності, скеровують їх, надають їм відповідні преференції тощо. Це вимагатиме створення механізму надання таким іноземним структурам офіційного в Україні юридичного статусу «підривна організація» з відповідними правовими наслідками взаємодії з такими структурами для українських громадян та іноземних громадян/осіб без громадянства, які офіційно перебувають на території України.

Це може бути здійснено у різний спосіб, з різним ступенем жорсткості закріплення в чинному законодавстві. Наприклад, через прийняття окремих законів України «Про державу-агресора» або «Про підривні організації» (як варіант «Про розвідувально-підривну діяльність»), через коригування Закону України «Про санкції» або через внесення змін до одного з профільних безпекових законів (наприклад, «Про національну безпеку»). Вибір впливатиме на чіткість і гнучкість переліку «підривних організацій», а також до певної міри – визначатиме ступінь суспільної легітимності такого переліку. На нашу думку, найбільш раціональним є прийняття саме окремого закону «Про підривні організації», використавши як модель Закон України «Про боротьбу з тероризмом».

Друга – відслідковування фінансових потоків (передусім для осіб, які належать до «груп ризику»). Зокрема, через посилення прозорості та криміналізацію певних видів грошових надходжень. Водночас акцент має бути зроблений на більшій прозорості, а не покаранні. Підвищення прозорості фінансових потоків – апробований шлях боротьби з кримінальними правопорушниками, яких неможливо/дуже складно) притягнути до відповідальності за іншими статтями (що стосуються їхньої безпосередньої злочинної діяльності). Зокрема, йдеться про використання досвіду боротьби з відмиванням коштів та протидії тероризму.

Наприклад, у США 1970 р. був прийнятий Bank Secrecy Act¹⁴³, ключовою метою якого було у спосіб підвищення прозорості здійснення фінансових операцій не допустити відмивання коштів. Поміж ключових ідей Закону (які потім лише розширювалися) була, зокрема, вимога до приватних осіб, банків і фінансових інституцій щодо розроблення інструментів ідентифікації джерел і руху коштів як усередині країни, так і з-за кордону до США, вимога до банків звітувати про перекази понад 10 тис. дол, ідентифікувати осіб, які здійснюють такі перекази, та мати документальні підтвердження щодо всіх фінансових транзакцій.

Інший варіант – заходи з протидії тероризму¹⁴⁴. Дж. Гельцер (*Joshua Geltzer*) та Ч. Купчан (*Charles Kupchan*) звертають увагу на те, що російська дезінформаційна діяльність (як частина загальних інформаційних зусиль РФ, спрямованих проти інших держав) має багато спільного з філософією діяльності терористів. Наприклад, лідер «Аль-Каїди» О. бін Ладен завжди визнавав, що його організація ніколи не зможе прямо перемогти США, отже, його метою стала атака на американське суспільство, його залякування та дезорієнтація.

Усі зусилля, яких доклав Західний світ для протидії діяльності терористів, цілком можуть бути адаптовані до нових умов: криміналізація допомоги іноземних урядів, що спрямовується для впливу на вибори, підвищення прозорості руху коштів (що є неодмінною умовою протидії діяльності терористів), запровадження додаткових санкцій проти осіб, які підозрюються в намаганнях впливати на вибори, посилення освіти щодо недопустимості таких втручань та базових практик протидії їм.

¹⁴³ USA – History of Anti-Money Laundering Laws [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://kycmap.com/usa-history-of-anti-money-laundering-laws/>

¹⁴⁴ What counterterrorism can teach us about thwarting Russian disinformation [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.washingtonpost.com/news/democracy-post/wp/2018/02/22/what-counterterrorism-can-teach-us-about-thwarting-russian-disinformation/?noredirect=on&utm_term=.49039f75931f

До цієї ж групи можна віднести і подальше збільшення прозорості доходів населення. Незважаючи на досі недосконалу систему електронного декларування, варто розглянути можливість розширення сфери її застосування. На даний момент вона охоплює лише державних службовців та окремих представників недержавного сектору.

Вочевидь, є сенс розширити сферу застосування цього інструменту, включивши до нього такі уразливі для інтересу іноземних держав та організацій групи, як журналісти, науковці, радники (при державних органах або при окремих посадових особах, зокрема іноземні), а також митців. Запровадження цих нововведень потребуватиме відповідної соціально орієнтованої адвокаційної кампанії. Ця кампанія має позиціонувати розширення суб'єктів декларування поза контекстом логіки «декларування – боротьба з корупцією», закріплюючи тезу «декларування – це підвищення прозорості, а отже, зміцнення національної безпеки». Можливо, інструменти декларування для додаткових категорій осіб частково відрізнятимуться (у бік зменшення об'єктів декларування), але вони будуть необхідними.

Третя – уточнити статті Кримінального кодексу України, зменшивши їх варіативність і можливість подвійних трактувань. Застосування статті 111 Кримінального кодексу в поточному вигляді є мало-ефективним і потребує суттєвої редакційної сегментації та більш однозначного визначення суті об'єктивної сторони складу злочину «державна зрада». Диспозиція частини першої статті 111 має бути сегментована на кілька частин відповідно до форм, у яких може виявлятися державна зрада. Водночас сегментація за формами державної зради потребуватиме визначення понять «шпигунство» та «підривна діяльність». У другому випадку можливими є два варіанти вирішення: конкретизація дій, що становлять зміст поняття «підривна діяльність» без називання цього поняття, або закріплення цих дій за певним суб'єктом. Перший варіант широко використовує європейська практика, ретельно деталізуючи дії, які можна визначити як злочини проти безпеки держави/її інтересів тощо. Зокрема, кримінальний кодекс Італії містить близько 30 статей¹⁴⁵, в яких детально описано види злочинів проти зовнішньої безпеки держави.

Другий варіант передбачає зміну логіки застосування ст. 111 за формою злочину «надання допомоги в проведенні підривної діяльності». Предметом злочину має бути не факт того, що той чи інший український громадянин сприяв (надавав допомогу) іноземним структурам чи їх представникам у здійсненні підривної діяльності, а доведення самого факту взаємодії українського громадянина з тими іноземними організаціями, які держава визнає такими, що здійснюють підривну діяльність. Це своєю чергою порушує питання про характер уточнення чинного законодавства і закріплення в ньому нового сутнісного статусу для іноземних організацій, процедури визнання іноземних організацій такими, що здійснюють підривну діяльність, тощо.

Оскільки, як зазначалося, закріплення в законодавстві поняття «агент впливу» є обмежено недоцільним, пропонується використовувати «традиційні» поняття Кримінального кодексу України, зокрема «державна зрада». Запропоновані в Рекомендаціях формулювання статей 111-3–111-5 загалом відповідають злочинам, що відносяться до діяльності агентів впливу.

Підсумовуючи, зазначимо, що сфери діяльності агентів впливу, організаційні форми їх роботи та статуси роблять майже неможливим створення системи протидії «на всі випадки життя». Запропоновані в доповіді рішення охоплюють переважно осіб, які безпосередньо взаємодіють з іноземними організаціями (передусім розвідувальними) на шкоду національним інтересам держави. Можна припустити, що реальна кількість та «різномірність» агентів впливу (зокрема держави-агресора) на території України є більшою. Понад те, вони діють майже легально та в межах чинного законодавства, а їхні «позиції» та дії охороняються законами України, її Конституцією та нормами міжнародного права про свободу слова, журналістську діяльність тощо. Водночас протидія агентам впливу неможлива поза розширенням практик припинення деструктивного впливу навіть у обмежених сегментах, адже

¹⁴⁵ Codice penale [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.belpaese2000.narod.ru/Italia/ufficiale/penale/penale2.html>

має на меті не лише покарання злочину, а й донесення чіткого сигналу з боку держави щодо посилення її уваги до злочинної діяльності такого типу.

Боротьба з агентами впливу порушує питання участі громадськості в процесі виявлення таких агентів. Їхня цінність безпосередньо залежить від їхньої нескомпрометованості, можливості прикритися позицією «незалежних фахівців», а часто і «патріотів» (зокрема, радикальних). Викриття зв'язків агентів впливу з іноземними державами, розслідування їхньої діяльності, збір доказів про отримання зиску зі своїх дій з боку іншої держави, хай навіть і не використаних як доказова база, зменшать зацікавленість іноземних служб у співпраці з відповідними особами. Це зумовлює необхідність стимулювання з боку держави та недержавних організацій розвитку журналістських розслідувань у сфері національної безпеки, їх фінансової та інформаційної підтримки. Крім того, важливим є інституційне розширення форматів залучення громадськості до захисту інформаційного простору держави.

Для забезпечення участі громадськості у виявленні підривної інформаційної діяльності, здійснюваної, зокрема, агентами впливу, доцільно створити певну структуру. Наприклад, це може бути Комісія з протидії дезінформації та підривній інформаційній діяльності.

З урахуванням світового досвіду та зважаючи на особливості показників довіри громадян до ключових інституцій, задіяних у захисті національних інтересів, можна сформулювати вимоги до моделі цієї структури:

- з одного боку, основна робота має бути реалізована представниками громадянського суспільства, здійснюватися прозоро та за чіткими правилами / критеріями;
- з другого боку – така структура має бути належним чином інституціалізована державою для надання відповідного юридичного статусу її діяльності. Важливо, щоб держава (її представники) не мали повного контролю за тим, як структура функціонує, але задавали формат її роботи та забезпечували фінансові та технічні можливості її здійснення.

Фактично, така структура мала б бути органом *співрегуляції* для суб'єктів інформаційного простору. Наразі співрегулювання у сфері вирішення будь-яких складних питань інформаційної сфери (зокрема, контролю за контентом) є ключовим світовим трендом і всебічно підтримується міжнародним співтовариством, зокрема міжнародними організаціями та ключовими національними урядами, що забезпечить опосередковану підтримку ініціативи на зовнішній арені.

Пріоритетним у роботі Комісії має бути розгляд та винесення офіційних експертних суджень для потреб правоохоронних і контррозвідувальних органів за ключовими статтями Кримінального кодексу України, які умовно можна віднести до «інформаційних» (ч. 2. ст. 109, ст. 110, ст. 111, ст. 258-2, ст. 258-5, ст. 295, ст. 436 та 436-1, ч. 2. ст. 442).

До певної міри робота Комісії може виконувати роль слухань і розслідувань у комітетах Конгресу США: вони не мають прямих юридичних наслідків, але мають визначальний вплив на суспільну думку та характер дій політичного істеблішменту.

Рекомендації

1. Більша прозорість фінансових потоків груп, що пріоритетно цікавлять іноземні розвідувальні служби, значно знижує ефективність діяльності агентів впливу через ускладнення процедур доступу до фінансових і матеріальних цінностей, які можуть бути отримані від іноземної держави. Зважаючи на те, що потенційними отримувачами зиску є не лише самі агенти, а й наближені до них особи, доречно запровадити тотальне підвищення прозорості фінансових операцій та оприлюднення декларацій про доходи чи не всіх громадян держави (з дотриманням при цьому норм Закону України «Про захист персональних даних»).

2. Ключовою реформою, спрямованою на протидію діяльності агентів впливу, має стати закріплення в українському законодавстві поняття «підривні організації» та введення відповідальності не лише за діяльність цих організацій на території України, а й за співпрацю з ними.

Закріплення відповідної норми може бути реалізовано одним з двох способів. Оптимальний – прийняття Закону України «Про підривні організації» (виписаний аналогічно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом»). Закон має визначити поняття «підривна діяльність», «підривна організація», порядок віднесення організацій до «підривних», повноваження суб'єктів боротьби з підривними організаціями. Менш ефективним є закріплення необхідних норм у Законі України «Про санкції».

Однією з норм нового закону має стати створення реєстру «підривних організацій», який формується за однією з трьох можливих процедур.

Перша. Служба безпеки України одноосібно формує перелік таких організацій (а також за необхідності вносить пропозиції щодо виключення з переліку), передає для затвердження РНБО України з метою їх подальшого внесення до відповідного реєстру. Такий формат є найбільш оперативним, але водночас викличе і найбільше запитань з боку громадськості та іноземних партнерів.

Друга. Перелік організацій формується Об'єднаним комітетом з питань розвідувальної діяльності при Президентові України на основі інформації, що надається розвідувальними та контррозвідувальними органами України. Надалі цей перелік так само передається РНБО України для затвердження.

Третя. У разі створення Комісії з протидії дезінформації та підривній інформаційній діяльності як органу співрегулювання схема формування переліку може бути такою. Об'єднаний комітет з питань розвідувальної діяльності при Президентові України передає сформований ним перелік потенційних «підривних організацій» на розгляд Комісії, що ухвалює рішення щодо його підтримки в цілому або частково. Після цього перелік передається для затвердження РНБО. За умови створення Комісії громадськість отримує можливість звернутися до Об'єднаного комітету з власними пропозиціями щодо включення тієї чи іншої організації до зазначеного реєстру. Цей формат видається найбільш ефективним як з погляду легітимності рішень, так і сприйняття його іноземними партнерами.

Незалежно від наявності реєстру до структур, що визнаються «підривними», відносяться такі організації держави-агресора, як:

- структури, створені для здійснення повноважень президента (або іншої вищої посадової особи держави) та/або обслуговують його діяльність (передусім адміністрація або її еквівалент, інституції супроводу діяльності президента або підпорядковані йому);
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (або їх еквіваленти);
- державні компанії, утворені урядом держави-агресора або іншими державними структурами;
- організації, що мають на території держави-агресора статус засобу масової інформації/комунікації та засновані (або мають частку у своєму статуті) урядовими структурами держави-агресора або її державними компаніями.

3. Протидія агентам впливу потребуватиме істотних змін у Кримінальному кодексі України.

У ст. 111 з метою урахування можливості діяльності іноземних громадян та осіб без громадянства як агентів впливу включити до суб'єктів злочину, крім громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства. Внесення змін потрібне з огляду на те, що відповідно до ст. 21-1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» в лавах ВСУ України наразі проходять службу багато іноземних громадян/осіб без громадянства, і саме армія наразі є одним з пріоритетних об'єктів різноманітних операцій впливу. Крім того, злочини, що містять однаковий склад, матимуть однакові вироби незалежно від громадянства особи, яка їх скоїла, що відповідатиме Конвенції з прав людини. Зміна суб'єктів здійснення злочину може потребувати зміни загальної назви статті. Зміну назви подано у подальших рекомендаціях щодо ст. 111.

Сегментувати ст. 111 на низку підстатей з одночасним уточненням форм злочину, зокрема:

- ст.111-1 – Зрада інтересам/народу держави Україна, що реалізується у формі переходу на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, а також через вступ до лав незаконних збройних формувань, що діють на території, де проводиться антитерористична операція чи інші види військових операцій.
- ст.111-2 – Зрада інтересам/народу держави Україна, що реалізується у формі шпигунства, що передбачає передачу або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, або інших відомостей, в одержанні яких зацікавлена іноземна розвідка, організація чи її представник, зокрема службова інформація, передача якої може завдати істотної шкоди державній безпеці України.
- ст.111-3 – Зрада інтересам/народу держави Україна, що реалізується у формі отримання громадянином України коштів від організації, що визнана українським законодавством як така, що здійснює підривну діяльність.
- ст.111-4 – Зрада інтересам/народу держави Україна, що реалізується у формі участі громадянина України у заходах, здійснюваних організацією, яка визнана українським законодавством як така, що здійснює підривну діяльність, або створення та передача такої організації аудіовізуальних або друкованих продуктів, а також надання їй ресурсів для поширення на території України вироблених нею (або вироблених для її потреб) аудіовізуальних або друкованих продуктів.
- ст.111-5 – Зрада інтересам/народу держави Україна, що реалізується через надання громадянином України інформації, яка стала йому відома в процесі здійснення його професійної діяльності, організації, що визнана українським законодавством як така, що здійснює підривну діяльність.

Іншим варіантом рішення є скорочення ст. 111 (зокрема, прибрати з тексту статті склад злочину «надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України») та формування окремої статті «Підривна діяльність проти держави», в якій наведені вище редакції статей ст.ст.111-3 – 111-5 будуть подані у форматі «Підривна діяльність проти держави, що...». Водночас внесення таких змін можливе лише у разі визначення та закріплення в законодавстві поняття «підривна діяльність».

4. Забезпеченню застосування заходів кримінально-правового характеру за вказаними вище злочинами до юридичної особи слугуватиме внесення уточнень до п. 4 ст. 96-3. Перелік статей, що вказу-

ють на склад злочинів в інтересах юридичної особи, потрібно доповнити ст. 111 або відповідним номером окремої статті «Підбивна діяльність проти держави».

5. Внесення змін до Кримінального кодексу потребуватиме і модифікації Кримінального процесуального кодексу (КПК). На даний момент норми КПК здебільшого однакові для всіх видів злочинів (хоча для статей 109–114-1, що складають частину Кримінального кодексу «Злочини проти основ національної безпеки», передбачається процедура спеціального досудового розслідування), що робить майже неможливим збір належної доказової бази та доведення вини осіб щодо низки злочинів. Особливо це стосується злочинів, що підпадають під норми статей 110 та 111. Це зумовлює необхідність адаптації норм КПК до реальних потреб контррозвідувальних структур у частині формування адекватних процесуальних норм для злочинів проти основ національної безпеки.

6. Розвиток якісних журналістських розслідувань у сфері національної (інформаційної) безпеки може стати важливим етапом у протидії діяльності агентів впливу в Україні. Міністерству інформаційної політики слід розглянути можливість спільно з неурядовими медійними організаціями, навчальними закладами, що займаються підготовкою майбутніх журналістів, започаткувати проекти (зокрема, фінансово підтримувані МІП) в частині системної роботи щодо здійснення журналістських розслідувань у сфері національної безпеки. При цьому має бути забезпечена повна прозорість такої підтримки з боку МІП та сформовано чіткі вимоги до якості відповідних розслідувань.

Наукове видання

ДУБОВ Дмитро Володимирович
КОРЕЦЬКА Ірина Олександрівна

**«В ІНТЕРЕСАХ ІНШОЇ ДЕРЖАВИ...»:
ПРОБЛЕМИ ВІЯВЛЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ АГЕНТАМ ВПЛИВУ**

Аналітична доповідь

Відповідальний за випуск: А. Ю. Іщенко

Оригінал-макет підготовлено
у Національному інституті стратегічних досліджень:
вул. Пирогова, 7-а, Київ-30, 01030
Тел./факс: +38 (044) 234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 5,58.
Наклад 200 прим. Зам. № __

ПП «Видавництво Фенікс»
03067, Київ, вул. Шутова, 13-б
www.fenixprint.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 271 від 07.12.2000 р.

Для нотаток